

पहिलो परिच्छेद

१. शोधपत्रको परिचय

१.१. शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक डायमनशमशेर राणाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन रहेको छ ।

१.२. शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्रको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागबाट स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशौं पत्रको परिपूर्तिका लागि रहेको छ ।

१.३. विषय परिचय

आधुनिक नेपाली उपन्यास लेखनको थालनी रूद्रराज पाण्डेद्वारा लिखित 'रूपमती'(वि.सं.१९९१) उपन्यासबाट भएको मानिए पनि ऐतिहासिक विषयवस्तुका उपन्यास लेखन कार्यमा भने त्यसको पाँच वर्ष पछि र आठ वर्ष पछि प्रकाशित भएका टुकराज-पद्मराज मिश्रका क्रमशः 'रजबन्धकी' र 'रामकृष्ण कुँवर राणा'ले नेपाली उपन्यास को ऐतिहासिक क्षेत्रमा आधुनिकता प्राप्त गर्न सकेनन् । आधुनिक नेपाली ऐतिहासिक उपन्यास प्राप्त गर्न नेपाली वाङ्मयले डायमनशमशेर राणाको 'वसन्ती'(२००६) सम्मको समय पर्खनुपयो । यसरी उपन्यासको क्षेत्रमा ऐतिहासिकता पस्कने उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका हालसम्म 'वसन्ती' (२००६), सेतो बाघ(२०३०), प्रतिबद्ध(२०३४), सत्प्रयास(२०३८), अनीता(२०४३), धनको धब्बा (२०५१) र गृह प्रवेश(२०५९) गरी ७ वटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । औपन्यासिक क्षेत्रमा व्यापक शोध र अनुसन्धान

भएतापनि उपन्यासमा ऐतिहासिक पक्षको बारेमा खोज, अनुसन्धान तथा विश्लेषण कमै मात्रामा भएको देखिन्छ । त्यसमा पनि उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिकताका बारेमा त भनै अध्ययन भएको देखिएको छैन । भोलानाथ रेग्मीले वि.सं. २०५४ मा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास शीर्षकको शोधपत्र लेखेको देखिन्छ भने त्यसमा पनि डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिक पक्ष र त्यसभन्दा पछाडिको अन्य उपन्यासको बारेमा चर्चा गरेको नभेटिएकोले उनका अन्तिम समयसम्मका उपन्यासहरूमा विधातात्त्विक अध्ययन पक्षको अन्वेषण गर्ने कार्य यस शोधपत्रमा गरिएको छ ।

१.४. समस्या कथन

प्रस्तुत शोधपत्रमा निम्नानुसार समस्याकथनको समाधान गरिएको छ ।

१. डायमनशमशेरका उपन्यासमा ऐतिहासिकताका चरण र प्रवृत्तिहरू के कति र के कस्ता रहेका छन् ?
२. औपन्यासिक विधा तत्त्वका आधारमा राणाका उपन्यास केकस्तो छ ?
३. राणाका उपन्यासहरूमा के कस्ता विधातात्त्विक पक्षको चित्रण गरिएको छ ?

१.५. शोधपत्रका उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रका निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

१. डायमनशमशेर राणाका औपन्यासिक यात्राका चरण र प्रवृत्तिहरू केलाउनु,
२. आधुनिक नेपाली उपन्यास लेखनका क्षेत्रमा ऐतिहासिक पक्षको सुरुवात र परम्पराको अध्ययन गर्नु,
३. उपन्यासहरूमा देखिने ऐतिहासिक वस्तुका आधारमा डायमनशमशेर राणाका कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्नु,

१.६. पूर्वकार्यको समीक्षा

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूमा ऐतिहासिकताका बारेमा विभिन्न विद्वान, समालोचक, लेखक तथा अनुसन्धाताहरूले विभिन्न समयमा विभिन्न कृति र लेखहरू मार्फत चर्चा, विश्लेषण तथा समीक्षा गर्दै आएका छन् । ती उपलब्ध हुन सकेका सामग्रीहरूको विवरण कालक्रमिक रूपमा निम्नानुसार समीक्षा गरिएको छ ।

नेपाली उपन्यास, नाटक र निबन्ध (भट्ट, 'रूपरेखा', (५/११, वि.सं.२०२१) शीर्षकको लेखमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा र उनको 'वसन्ती' उपन्यासको सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

सेतो बाघ (दीक्षित, 'परिचय', सेतो बाघ २०३०) उपन्यासको परिचयमा 'डायमनशमशेर राणा एक सफल ऐतिहासिक उपन्यासकार हुन्' भनेका छन् । उनले 'सेतो बाघ' र 'वसन्ती' उपन्यासलाई उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यासको दर्जामा राखेका छन् ।

वसन्ती (शरण, 'भूमिका' वसन्ती, २०३०) उपन्यासलाई हिन्दी भाषामा अनुवाद गर्दा त्यसको भूमिकामा र सोही लेखलाई नेपालीमा अनुवाद गरी त्यसपछिका 'वसन्ती' उपन्यासको नेपाली संस्करणमा समावेश गरेर 'वसन्ती' उपन्यासको साथै उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको समेत चर्चा गरेका छन् । उनले डायमनशमशेर राणालाई सफल उपन्यासकार र 'वसन्ती' लाई दुःखान्त एवम् सफल ऐतिहासिक उपन्यासको रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

'रूपरेखा' (शर्मा/स, वि.सं.२०३०) पत्रिकामा नेपालमा दुइटा ऐतिहासिक उपन्यास लेखमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका दुई वटा उपन्यासहरू 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' को चर्चा गरेका छन् । उनले प्रस्तुत लेखमा राणालाई सफल उपन्यासकार र 'वसन्ती' तथा 'सेतो बाघ' लाई उत्कृष्ट उपन्यासको रूपमा चर्चा गरेका छन् ।

सेतो बाघको ऐतिहासिक परीक्षा (नयराज पन्त, सहायक दिनेशराज पन्त रूपरेखा (१५/१, २०३१) शीर्षकको उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको 'सेतो बाघ' लाई इतिहासको कसीमा राखेर हेरिएको छ । इतिहाससँग मेल नखाएका 'सेतो बाघ' उपन्यासका प्रसङ्गहरूलाई प्रस्तुत लेखमा केलाएर हेरिएको छ ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा सेतो बाघ (नेपाली, 'ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा सेतो बाघ' रूपरेखा, (१५।४, २०३१) शीर्षकको लेखभिन्न उपन्यासको मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा 'सेतो बाघ' मा ऐतिहासिक तथ्यहरूभन्दा उपन्यासकारका कल्पनाले बढी प्रश्रय पाएको तर्क पेश गरेका छन् ।

आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक (जोशी, 'केही उपन्यास र तिनका लेखक', दोस्रो संस्क., काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३४) को 'उपन्यास खण्ड'मा 'केही उपन्यास र तिनका लेखक' शीर्षक अन्तर्गत 'वसन्ती' उपन्यासको सामान्य परिचय दिएका छन् ।

प्रतिबद्ध (घिमिरे, 'भूमिका', प्रतिबद्ध, (भद्रपुरः भानु प्रकाशन, २०३४) उपन्यासको भूमिका लेख्ने क्रममा डायमनशमशेरलाई एक प्रतिभाशाली उपन्यासकार र प्रतिबद्ध उपन्यासलाई एक उत्कृष्ट सामाजिक उपन्यासको नमुना भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

नेपाली लिटरेचर ब्याक्ग्राउण्ड एण्ड हिस्ट्री (सुवेदी, 'रोमान्टिक नोबेल', नेपाली लिटरेचर ब्याक्ग्राउण्ड एण्ड हिस्ट्री, (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०३५) नामक पुस्तकमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई ऐतिहासिक उपन्यासकारको रूपमा प्रस्तुत गर्दै उनले राणाका 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' उपन्यासलाई सफल ऐतिहासिक उपन्यास भनी टिप्पणी गरेका छन् ।

प्रसङ्ग 'प्रतिबद्ध' को चर्चा 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' समेतको (उप्रेती, रूपरेखा, (१९।८, २०३५) शीर्षकअन्तर्गत लेखमा सरसर्ति मूल्याङ्कन गरेका छन् । जसका आधारमा उनले उपन्यासकारलाई एक सफल ऐतिहासिक उपन्यासकार र उनका 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' उपन्यासलाई उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यास तथा 'प्रतिबद्ध' लाई मध्यमस्तरको औपन्यासिक कृतिका रूपमा चित्रण गरेका छन् ।

उपन्यासकार डायमनशमशेरसँग लिइएको अन्तर्वार्ता (घिमिरे, 'उपन्यासकार डायमन शमशेरसँग लिइएको अन्तर्वार्ता' अरूणोदय, (१८।२, २०३८) अन्तर्गत डायमनशमशेरका तीनवटा उपन्यास 'वसन्ती', 'सेतो बाघ' र 'प्रतिबद्ध' का बारेमा टिप्पणी गरेका छन् ।

डायमनशमशेरका उपन्यास (पोखरेल, 'डायमन शमशेरका उपन्यास', जुही, (५।२।१, २०३९) शीर्षक अन्तर्गत 'जुही' पत्रिका मार्फत डायमनशमशेरका चार उपन्यासको भाषा शैलीलाई केलाउने प्रयास गरेका छन् । विदेशी साहित्यको कसीमा 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'प्रतिबद्ध' र 'सत्प्रयास' उपन्यासलाई मूल्याङ्कन गर्ने प्रयास समालोचकबाट भएको छ ।

‘आधुनिक नेपाली उपन्यासको विकासक्रम र यसको उत्तरार्ध चरण’ (प्रधान, नेपाली उपन्यास परम्परा र पृष्ठभूमि, (दार्जिलिङ : दिपा प्रकाशन, २०४०)। शीर्षकअन्तर्गत ‘सेतो बाघ’ उपन्यासको सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

‘वसन्ती’, ‘सेतो बाघ’, ‘सत्प्रयास’ र ‘प्रतिबद्ध’ (भट्टराई, ‘डायमन शमशेर’, प्रतिभा र नेपाली साहित्य, (काठमाडौं: नेशनल रिसर्च एसोसिएट्स, २०४०) उपन्यासका उपन्यासकारको रूपमा डायमनशमशेरको परिचय दिएका छन् ।

सेतो बाघ (राणा, ‘फरवर्ड’, वेक् अफ् द ह्वाइट टाइगर, (काठमाडौं : बालिका राणा, २०४१) उपन्यासको भूमिका खण्डमा ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको उत्कृष्ट उपन्यासको रूपमा ‘सेतो बाघ’ उपन्यासको चर्चा गरेकी छिन् ।

उपन्यासकार डायमनशमशेरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतिको विश्लेषण शर्मा, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध-ग्रन्थ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०४२) नामक शोधग्रन्थमा उपन्यासकारको जीवनी, व्यक्तित्व, उनको भाषा-शैली तथा उपन्यासकारका चार उपन्यासहरू ‘वसन्ती’, ‘सेतो बाघ’, प्रतिबद्ध’ र ‘सत्प्रयास’ को सामान्य विश्लेषण गरेकी छिन् । यति हुँदाहुँदै पनि यसमा उपन्यासकारका सबै कृति तथा प्रवृत्तिहरू समेट्न नसकेकीले यो पूर्वाध्ययन पनि अपूर्ण छ ।

बाइदेलको मुलुकबाहिर अध्ययन र मूल्याङ्कन (श्रेष्ठ, नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ, तेस्रो सं., (काठमाडौं: साझा प्रकाशन, २०३४) शीर्षकअन्तर्गत लेखमा डायमनशमशेरको ‘वसन्ती’ उपन्यासको चर्चा गर्दै डा. श्रेष्ठले यसलाई ऐतिहासिक सत्य र औपन्यासिक कल्पनाको सन्तुलित रूप भनेका छन् ।

इतिहासलाई सिँगार्ने दुई नेपाली उपन्यास (शर्मा, गरिमा, (४१७, २०४३) शीर्षकको लेखअन्तर्गत सुन्दरप्रसाद शाह दुःखीका ‘प्रतिवाद’ र ‘त्रिफट’ उपन्यासको विश्लेषण गर्ने क्रममा समालोचक शर्माले ‘अनीता’ उपन्यास र डायमनशमशेरका बारेमा टिप्पणी गरेका छन् । उनले राणालाई पक्षपाती उपन्यासकारका रूपमा चित्रण गर्न खोजेका छन् ।

अनीता (शर्मा, 'उपोद्घात', अनीता (दार्जीलिङ : नेपाली साहित्य संचयिका, २०४३) उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई सफल र उत्कृष्ट उपन्यासकारका रूपमा चित्रण गरेका छन् । उनले 'वसन्ती', 'सेतो बाघ' र 'अनीता' उपन्यासहरूको बारेमा समेत सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

साहित्य-प्रकाश (उपाध्याय, 'साहित्यप्रकाश, चौथो सं., (काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४४) मा 'वसन्ती' उपन्यासलाई प्रथम सफल र सशक्त ऐतिहासिक उपन्यास भनेर किटान गरेका छन् ।

साभा समालोचना (श्रेष्ठ र शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, तेस्रो सं.,(काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४६) को 'उपन्यास खण्ड' मा 'वसन्ती' उपन्यासलाई उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यास मानेका छन् ।

नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास (नेपाल, (सिलगुडी : नेपाली साहित्य प्रकाशन संस्थान, २०४८) मा उपन्यासकार डायमनशमशेर र उनको 'सेतो बाघ' उपन्यासको चर्चा गर्दै 'सेतो बाघ' लाई सफल र उत्कृष्ट उपन्यास मानेका छन् ।

ज्ञानेन्द्र विवशले धनको धब्बा(काठमाडौं : तलेजु प्रकाशन, २०५१) को 'उपलब्धि उपहारको अर्को भेट' नामक भूमिकामा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई उपन्यास लेखनका शिखर पुरुष, गहन चिन्तक र बेजोड शिल्पी मानेका छन् ।

क्रान्तिउत्तर युग गद्य (शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, तेस्रो सं.,(काठमाडौं: नवीन प्रकाशन, २०५१) शीर्षकको लेखमा डायमनशमशेरका 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'प्रतिबद्ध', 'सत्प्रयास' र 'अनीता' गरी पाँचवटा उपन्यासहरूको उल्लेख गर्दै उपन्यासकारका प्रथम चार उपन्यासको बारेमा सामान्य चर्चा गरेका छन् ।

ऐतिहासिक यथार्थवाद र नेपाली उपन्यास प्रधान, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तेस्रो सं.,(ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५२)शीर्षकमा नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासको विकासक्रमको चर्चा गर्ने क्रममा डायमनशमशेर राणा र उनका 'वसन्ती', 'सेतो बाघ' र 'सत्प्रयास' उपन्यासको सामान्य विश्लेषण गरेका छन् । यसमा उनले राणालाई एक सफल ऐतिहासिक उपन्यासकारको रूपमा चर्चा गर्दै 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' उपन्यासलाई उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यासको दर्जामा राखेका छन् ।

नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति सुवेदी, 'परिशिष्ट', (वाराणसी: भूमिका प्रकाशन, २०५३) मा ऐतिहासिक उपन्यासको चर्चा गर्ने क्रममा डायमनशमशेर र उनका उपन्यासहरूको पनि सामान्य परिचय दिएका छन् ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास (रम्मी, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोध-ग्रन्थ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०४२) मा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका २०५१ साल अघिका सम्पूर्ण उपन्यासहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण नगरेकोले सो पूर्वाध्ययनसमेत अपूर्ण रहेको छ ।

गृहप्रवेश (देवकोटा, 'भूमिका', गृहप्रवेश, चौथो सं., (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०६९) भीमसेन थापाको अन्त्य गराउने कुचाल र जङ्गबहादुरको उदयका घटनाहरूलाई सेरोफेरोमा राखेर लेखिएको यो उपन्यासले नेपाली साहित्यभण्डारलाई अझ समृद्ध बनाउने कुरा निर्विवाद छ । ऐतिहासिक घटनाहरूलाई आफ्ना कुशल साहित्यिक सीपले लिपपोत गरेर चहकिलो रूपमा प्रस्तुत गृहप्रवेश केवल इतिहासको उक्त कालखण्डको प्रतिबिम्ब मात्र नभएर भविष्यप्रतिको मार्गदर्शन बनेर उभिएको छ भनी उल्लेख गरेका छन् । यस लेखमा डायमनशमशेरका अन्य ऐतिहासिक उपन्यासहरूको चर्चा गरेका छैनन् ।

गृहप्रवेश (राणा, गृहप्रवेश, चौथो सं.,(काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०६९) ऐतिहासिक उपन्यासमा 'सेतो बाघ' उपन्यासप्रतिको साहित्यानुरागी मनीषीको अत्याधिक अभिरूचि देखिएकाले यस उपन्यासको जन्म हुन गएको हो भनी उपन्यासकारले उल्लेख गरेका छन् तर यसमा कुनैपनि ऐतिहासिक उपन्यासको चर्चा गरिएको छैन ।

यी माथिका बाहेक अन्य पनि छिटफुट रूपमा यस सम्बन्धी पूर्वाध्ययनहरू भएका हुन सक्छन् । भेटेसम्मका सबै पूर्वकार्यका समीक्षा यहाँ लिपिबद्ध गरिएको छ । यहाँ प्रस्तुत भएका विश्लेषणहरूमध्ये धेरैजसो इतिहास केलाउने सन्दर्भमा लेखिएका हुन् भने केही लेखहरू वा कृतिहरू उपन्यासकार र उनका उपन्यासका बारेमा प्रकाश पार्ने उद्देश्यले लेखिएका हुन् । यी सबै लेख वा कृतिहरू उपन्यासकार डायमानशमशेरका उपन्यासगत प्रवृत्तिहरू तथा उनका उपन्यासका मूल्य र मान्यता केलाउन सक्षम छैनन् । ती पूर्वाध्ययनहरू कुनै न कुनै रूपमा अपूर्ण, एकाङ्गी वा अधुरा छन् । तसर्थ

डायमनशमशेरको उपन्यासकारिता तथा उनका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययनका लागि प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको हो ।

१.७. शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिका आधारमा सम्बद्ध पुस्तक, पत्र-पत्रिका तथा समीक्षात्मक लेख आदिको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । समीक्षाशास्त्रले निर्देशित गरेका औपन्यासिक उपकरणहरूको आधारमा विश्लेषणात्मक विधिमा प्रस्तुत शोधपत्र तयार पारिएको छ । यसबाहेक प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूबाट पनि आवश्यक जानकारी लिइएको छ ।

१.८. शोधपत्रको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्रको समाधेय विषय तथा शीर्षक डायमनशमशेर राणाका उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन भएकोले प्रस्तुत शोधकार्यमा राणाका ऐतिहासिक उपन्यासका चरण र मुख्य प्रवृत्तिहरूको सामान्य चर्चा, उनका ऐतिहासिक उपन्यासहरूको समयसापेक्ष पृष्ठभूमि, उनका उपन्यासहरूमा ऐतिहासिक पक्षको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । राणाका उपन्यासहरूमा देखिने ऐतिहासिक विषयवस्तुका आधारमा सामान्य अध्ययनको सीमाभित्र यस शोधकार्यलाई बढा गरिएको छ ।

१.९. सामग्री सङ्कलन

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा सामग्री तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न निम्न विधि अपनाइएको छ ।

१. प्राथमिक स्रोत

शोधपत्र तयारीका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई सामग्री सङ्कलनको प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ ।

२. द्वितीयक स्रोत

शोधपत्र तयारीका क्रममा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न विद्वान, समीक्षकसँग अन्तर्वार्ता र प्रश्नहरूको समेत आवश्यकताअनुसार प्रयोग गरिएको छ । जसलाई सामग्री सङ्कलनका लागि द्वितीयक स्रोत अन्तर्गत समावेश गरिएको छ ।

१.१०. शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित र सुसंगठित पार्नका लागि निम्नानुसार ढाँचा र रूपरेखामा शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद :- शोधपत्रको परिचय

दोस्रो परिच्छेद :- डायमनशमशेर राणा र उनका उपन्यासमा देखिने ऐतिहासिकताका चरण र प्रवृत्तिहरू

तेस्रो परिच्छेद :- डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूको विधातात्त्विक अध्ययन

चौथो परिच्छेद :- साराङ्ग र निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१.१०. संवत् स्पष्टीकरण

प्रस्तुत शोधपत्रमा प्रयोग गरिएका सामग्रीहरूमध्ये केहीमा ईस्वी संवत् उल्लेख भएकोले त्यसमा एकरूपता दिन ईस्वी संवत्मा सन्ताउन्न जोडी विक्रम संवत्मा परिवर्तन गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

२. डायमनशमशेर राणा र उनका उपन्यासमा देखिने ऐतिहासिकताका चरण र प्रवृत्तिहरू

२.१. डायमनशमशेर राणा : जीवनी र व्यक्तित्व

२.१.१. जीवनी

नेपाली साहित्याकाशमा ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा सुपरिचित डायमनशमशेर राणाको जन्म वि.सं. १९७५ साल असार २१ गते तत्कालीन पाल्पा जिल्लाका बडाहाकिम बुध शमशेर र उनकी साहिँली पत्नी मोहन कुमारीका कान्छा सुपुत्रका रूपमा पाल्पा जिल्लाको तानसेन बजारमा भएको हो । (उपन्यासकार डायमनशमशेर राणासँग शिव अधिकारीले लिएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी) राणा शासनका संस्थापक जङ्गबहादुर राणाको कान्छो भाइ धीर शमशेरका चौधौँ पुत्र सर शेर शमशेर ज.ब.रा.का नाति डायमनशमशेर हुन् । शमशेर खलकको भएकाले जङ्गबहादुरको मृत्युपछि नेपाली राजनीतिमा उनका हजुरबुबाको रवाफ निकै बढ्न पुगेको थियो । शासक वर्गका व्यक्ति भएकाले समाजमा उनको निकै मानसम्मान पनि थियो । त्यही रवाफका कारण उनका हजुरबुबा सरकारी प्रशासनको उच्च ओहदासम्म पुगेका थिए । उनका हजुरबुबाको निधनपछि उनका बुबा बुध शमशेर पनि बडाहाकिम भएर विभिन्न जिल्लाहरूमा गएका थिए । बुध शमशेरका चार पत्नीहरू जेठी खगेन्द्र कुमारी, माहिली गजराज कुमारी, साहिँली मोहन कुमारी र कान्छी चन्द्र कुमारीमध्ये चन्द्र कुमारीबाहेक अन्य तीन पत्नीहरूबाट पाँच सन्तानको जन्म भएको थियो । उपन्यासकार राणाका दुई दाजुहरू र दुई दिदीहरू थिए । उनका जेठा दाजु गगन शमशेर तथा माहिला दाजु योधराज शमशेर राणा दुवैजना सैनिक सेवामा कर्णेलसम्म भएका थिए । उनका दुई दिदीहरूमध्ये जेठी दिदीको विवाह साहेबज्यू

चन्द्र विक्रम शाहसँग र कान्छी दिदीको विवाह भारतको त्रिपुरा स्टेटका राजकुमार कर्णेल प्रफुल्ल देव बर्मनसँग भएको थियो । (अधिकारी,पूर्ववत्)

यसरी समृद्ध र सम्पन्न परिवारमा जन्मेका डायमनशमशेर राणाको जीवनले लामो समय मृगौला रोगबाट पीडित भई उपचारकै क्रममा काठमाडौँमा वि.सं. २०६७ साल फागुन २७ गते यस संसारबाट सदाका लागि बिदा लिन पुगे । राणाको पार्थिव शरीरले यस संसारबाट बिदा लिँदा नेपाली साहित्य जगतलाई अपुरणीय क्षति हुन पुगेको महशुस भएको छ, भने उनका जीवित कृतिहरूले उनलाई सदा अजर-अमर बनाइरहने छ ।

२.१.२. बाल्यकाल र शिक्षा-दीक्षा

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको बाल्यकाल सम्पन्न राणा परिवारमा जन्मेको कारण सुखपूर्वक नै बित्यो । उनी छ महिनाको उमेरको हुँदा उनका बाबुको सरुवा काठमाडौँमा भएकोले आफ्नो जन्मस्थानबाट उनलाई काठमाडौँ ल्याइयो । उनको पुख्र्यौली घर थापाथलीमा थियो । उनका हजुरबुबा सर शेरशमशेरले पछि त्यो घर चन्द्रशमशेरलाई बेचेकाले उनीहरू सपरिवार कोपुण्डोलस्थित घरमा सरेका थिए । त्यसबेला डायमनशमशेरको उमेर तीन वर्ष छ महिना मात्र थियो । (अधिकारी,पूर्ववत्)

कोपुण्डोल सरेको करीब दुई वर्षपछि उनलाई पढाउन घरमा एकजना शिक्षक राखियो । उनले देवनागरी लिपिका अक्षरहरू सामान्यतया पढ्न र लेख्न थालेपछि उनलाई पढाउन एकजना अङ्ग्रेजी शिक्षकको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । ती दुई शिक्षकसँग तीन वर्षसम्म घरमै पढेपछि आठ वर्षको उमेरमा पाटन स्कूलमा कक्षा चार (तत्कालीन समयको सिक्स क्लास) मा भर्ना गरिएको थियो । पाटन स्कूल त्यसबेला मङ्गल बजारमा थियो । उनी पाटन स्कूलमा पढ्दै गर्दा उनका बुबा बडाहाकिम भएर पुनः वीरगञ्ज जानुपरेकोले उनी पनि पढाइ छोडी त्यतै जानुपयो । यसले उनको पढाइमा बाधा उत्पन्न हुन पुग्यो । त्यहाँ उनलाई कलकत्ताबाट बङ्गाली शिक्षक भिकाई घरमै पढाउने व्यवस्था गरिएको थियो । करीब पाँच वर्षजति वीरगञ्जमा बसेपछि उनी पुनः काठमाडौँ फर्किनुपयो । त्यसको केही पछि उनका बुबा हनुमाननगरका बडाहाकिम

बनाइएर त्यहाँ बुबासँगै पुगेका उनले त्यहाँ पनि पढ्न पाएनन् । फेरी पछि उनका पिताको काठमाडौँमा नै सरुवा भयो । यस पटक उनले एस.एल.सी. दिने विचारले प्रो. अनमेश राय चौधरीसँग बसेर नै अध्ययन गर्ने क्रममा चौधरीसँग शेक्सपियर, किट्स, शेली, वाइरन, वाल्टर स्कट, वर्नाड शाजस्ता लेखकहरूका विभिन्न कृतिहरूको अध्ययन गर्ने मौका पाए । वि.सं.१९९८ सालमा उनका पिताको अठचालिस वर्षको उमेरमा निधन भएकोले उनको पढाइको गति पुनः रोकियो । त्यसको केही समयपछि उनले फेरि एस.एल.सी.(म्याट्रिक परीक्षा) को तयारी गर्न थाले । त्यसबेला नेपालबाट एस.एल.सी. परीक्षा दिन पाउने व्यवस्था थिएन । परीक्षा दिनका लागि नेपाली विद्यार्थीहरू भारतका विभिन्न राज्यहरूमा रहेका परीक्षा केन्द्रहरूमा जानुपर्थ्यो । भारतको पटना केन्द्र नेपाली विद्यार्थीहरूको लागि सुविधायुक्त मानिन्थ्यो तर त्यही बेला सो केन्द्रबाट परीक्षा दिँदा त्यहाँ बसेर ६ महिनासम्म अध्ययन गर्नुपर्ने नियम बन्यो । ६ महिनासम्म पटनामा बसेर पढ्न उनलाई आफ्ना पारिवारिक स्थितिले दिएन ।

यसरी परिस्थिति उनको अध्ययनको प्रतिकूल बन्दै गएपछि उनले औपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्ने अभिलाशा त्याग्न बाध्य हुनुपर्‍यो तै पनि उनले आफ्ना फुर्सदको समयलाई स्वाध्ययनमा भने लगाइरहे । सैनिक सेवामा प्रवेश गरेपछि उनलाई हातहतियारको तालिमका लागि भारतको भाउ मेलिटरी स्कूलमा पठाइयो । त्यहाँबाट उनले लाइट वीपन ट्रेनिङ पास गरे । त्यसपछि उनले कुनै औपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर पाएनन् तर विभिन्न विद्वानहरूद्वारा लिखित पुस्तकहरूको अध्ययन गरि नै रहे । यही अध्ययनले पछिसम्म उनको साहित्य साधनामा ठूलो टेवा पुऱ्याउँदै आयो । (

अधिकारी,पूर्ववत्)

२.१.३. ब्रतबन्ध, विवाह र दाम्पत्य जीवन

वि.सं. १९९७ सालमा बाइस वर्षको उमेरमा हिन्दू धर्म, नेपाली संस्कृति र परम्परा अनुसार डायमनशमशेर राणाको ब्रतबन्ध बनारसमा भएको थियो । उनको ब्रतबन्ध हुने बेलासम्म डायमनशमशेरका पिता जिवितै थिए तर त्यसको एक वर्ष पछि पिताको

देहान्त भएकोले सम्पूर्ण पारिवारिक जिम्मेवारी डायमनशमशेरको काँधमा आइपुग्यो । आफ्ना घर गृहस्थी सञ्चालनका निम्ति उनी चौबीस वर्षको उमेरमा वि.सं. १९९९ सालमा पश्चिम एक नम्बर नुवाकोटको बट्टार निवासी श्री ढाल बिक्रम शाहकी सुपुत्री बालिका शाहसँग विवाहबन्धनमा बाँधिए । विवाहको तीन वर्ष पछि वि.सं. २००२ सालमा प्रथम सन्तानको रूपमा उनकी एकमात्र छोरी तीर्थेश्वरी राणाको जन्म भयो । त्यसपछि छोराहरू क्रमशः खुशु शमशेर राणा र रघु शमशेर राणाको जन्म भयो । वि.सं. २०३३ सालमा बेलायतमा कार दुर्घटनामा परी खुशु शमशेरको निधन भएकाले उनीमाथि पुत्र शोकको बज्रपात पुग्यो । (अधिकारी, पूर्ववत्)

जीवनका उतारचढावको सामना जति नै गर्नु परे पनि उनको दाम्पत्य जीवन भने सफल देखिन्छ ।

२.१.४.. व्यक्तित्व

२.१.५. डायमनशमशेर राणा : राजनीतिक व्यक्तित्व

वि.सं. १९९८ सालमा उनका पिताको देहान्त भएपछि उनी सैनिक सेवामा प्रवेश गरे । उनी राणा परिवारका भएकोले र सैनिक सेवामा रहँदा त्यहाँ भित्रबाट अझ राम्रोसँग राणा शासनलाई नियाल्ने मौका पाएकोले उनले त्यहाँभित्र निकै विकृतिहरू देखे । युवा जोश भएका र अड्गअड्गमा देशभक्तिको भावना भरिएकाले राणा शासनभित्र रहेको विकृतिलाई देख्दा उनीभित्र बिस्तारै राणा शासनप्रति वितृष्णा फैलन थाल्यो । परिणामतः उनको मन राणा शासनको विरोधमा बोल्ने जमातप्रति तानिन थाल्यो । राणा शासनको विरोध तत्कालीन समयमा प्रत्यक्ष सम्भव नदेखेकाले त्यसको पीडा पोख्न उनले कलम समाते तर वि.सं. २००६ सालमा नेपाली काँग्रेसले सशस्त्र क्रान्तिको आह्वान गरेपछि उनको नेपाली काँग्रेसप्रति सहानुभूति बढ्न थाल्यो । फलतः उनी नेपाली काँग्रेसका समर्थक बने र वि.सं. २००७ सालमा नेपाली काँग्रेसका क्रियाशील सदस्य पनि बने । (अधिकारी, पूर्ववत्)

वि.सं. २००७ सालमा श्री ५ त्रिभुवन जिन्दावाद भन्दै राणा विरोधी जुलुसमा भाग लिँदा उनी समातिए र सिंहदरबार जेलमा सत्र दिनसम्म थुनामा राखिए । त्यसबेला उनलाई कोर्ट मार्शलमा फाँसीको सजाय समेत सुनाइएको थियो । पछि नेपाली काँग्रेसले विजय प्राप्त गरी राणा शासनको अन्त्य गरेपछि उनी स-सम्मान रिहा भई जागिरमा समेत बहाली भए । (अधिकारी,पूर्ववत्)

प्रजातन्त्रको स्थापना पश्चात उनी नोकरी छोडी पूर्ण रूपमा राजनीतिमा लागे र नेपाली काँग्रेसका कार्यकारिणी सदस्य समेत बने । उनलाई नेपाली काँग्रेसको पाटनको सभापति बनाइए । (अधिकारी,पूर्ववत्)

२.१.६. साहित्यिक व्यक्तित्व

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्ने धोको अपुरो रहेपछि उनले विभिन्न लेखकहरूद्वारा लिखित विविध पुस्तकहरूको अध्ययनमा आफ्ना समय लगाए । उनी राणा शासनको बेलामा सैनिक सेवामा कार्यरत थिए । त्यहाँको उनको अनुभव र राणा शासनप्रतिको वितृष्णाको कारण उनले साहित्य सिर्जना गर्ने प्रेरणा बटुले ।

वि.सं. २००३ सालको एक दिन डायमनशमशेर जर्नेल मदन शमशेरसँग क्रिकेट खेलिरहेका थिए । जर्नेल मदन शमशेर राणा शासकहरूको रोलक्रमका दर्शौं रोलवाला व्यक्ति थिए । उनले डायमनशमशेरलाई आफू सिंहदरबारको एक विशेष बैठकमा जानुपर्ने कुरो बताउँदै उनलाई पनि आफूसँगै जान आग्रह गरे । त्यस बैठकमा राणा सरकारका उच्च पदस्थ अधिकारीहरू र तत्कालीन बेलायती राजदूतबीच भारतबाट अङ्ग्रेज जाँदा नेपालले के प्राप्त गर्ने भन्ने विषयमा छलफल भइरहेको थियो । अङ्ग्रेज राजदूतले राणाहरूलाई सुगौली सन्धि भङ्ग गरी नेपालको गुमेको भूमि फिर्ता लिन आग्रह गरिरहेका थिए तर राणाहरू दार्जीलिङजस्ता ठाउँका जनताहरू राजनीतिक रूपले सचेत भएकाले प्रजातन्त्रको माग गरी राणा शासनको अन्त्यको लागि क्रान्ति गर्न सक्छन् भन्दै हामीलाई त्यो भूमि चाहिँदैन भनी अस्वीकार गरिरहेका थिए । बैठक सकिएपछि

डायमनशमशेरले मदनशमशेरलाई त्यस्तो राम्रो मौका चुकाउनु हुँदैन भनेर सल्लाह दिए । मदन शमशेर उनीसँग सहमत हुनाका सट्टा बरू उनलाई नै चुप लाग्ने सल्लाह दिए । त्यो कुरा एक कान दुई कान मैदान हुँदै राणावृत्तभित्र फैलियो र उनीहरूले उनलाई क्रान्तिकारीको रूपमा हेर्न थाले । (प्रधान, पूर्ववत्) त्यसपछि डायमनशमशेरको मनमा राणा शासनप्रति वितृष्णा पैदा भयो र उनले आफू राणा हुँदाहुँदै पनि राणा शासनको समाप्ति चाहन थाले । उनले न त क्रान्तिकारीहरूलाई नै चिनेका थिए न त उनी राणाहरूका प्रिय पात्र नै बन्न सके । त्यसबेला उनले आफूलाई सर्वत्र एक्लो महसुस गर्न थाले । त्यसैले आफ्ना मनका भावनालाई साहित्य मार्फत अभिव्यक्त गर्ने निश्चय गरी त्यसै अनुरूप उनी साहित्य सिर्जना तर्फ लागे । आफूले सुनेका र भोगेका कुराहरूलाई ऐतिहासिक उपन्यासको माध्यमबाट सफलतापूर्वक अभिव्यक्त गर्न सकिने तथा राणा शासन भित्रका कमी कमजोरीहरूलाई पनि घुमाउरो पाराले बाहिर प्रकट गर्न सकिने भएको ठानी उनले ऐतिहासिक उपन्यासलाई आफ्नो साधनाको लक्ष्य बनाए । (राणा, पूर्ववत्)

उनलाई साहित्य लेखनमा प्रेरणा दिने व्यक्ति प्रो. अनमेश राय चौधरी हुन् । शेक्सपियर, बर्नाड शा, प्रेमचन्द्र, वाल्टर स्कट, वाइरन आदिका कृतिहरूको अध्ययनबाट उनमा पनि त्यस्तै कृति लेखी प्रसिद्ध हुने चाहना बढ्यो । टुकराज पद्मराज मिश्रद्वारा लिखित 'रजबन्धकी'(१९९६) र 'रामकृष्ण कुँवर राणा'(१९९९) ले उनलाई ऐतिहासिक उपन्यास लेख्ने प्रेरणा दिए । (राणा, पूर्ववत्) नेपाली साहित्यको फाँटमा कविता विधाले केही उन्नती गरेको भएपनि उपन्यास र अन्य साहित्यिक विधाले फस्टाउने मौका पाएका थिएनन् । अर्को तर्फ डायमनशमशेरको मनमा शासक वर्गप्रति वितृष्णा जागृक थियो । त्यो वितृष्णालाई मौखिक अभिव्यक्ति दिनु तत्कालीन परिवेशमा सम्भव थिएन । तसर्थ उनले आफूले सुनेका, देखेका र भोगेका कुराहरूलाई ऐतिहासिक उपन्यास लेखी व्यक्त गर्ने अठोट गरे । 'म लेखनमा र ऐतिहासिक लेखनमा लाग्नुको उद्देश्य क्रान्तिलाई सघाउनु थियो । राणातन्त्रका विरुद्ध बन्दुक उठाउन नसकेकाले कलम चलाएको हुँ । वसन्ती मेरो क्रान्तिमा सामेल भएको पहिलो अभिव्यक्ति थियो ।' (अधिकारी, अन्तर्वार्ता, पूर्ववत्, पृ. ४)

उनले वि.सं. २००३ सालमा 'वसन्ती' उपन्यास लेखी सिध्याए पनि त्यसबेलाको सरकारले छाप्ने स्वीकृति नदिएको हुनाले उनले तत्काल त्यसलाई प्रकाशित गर्न सकेनन् । वि.सं. २००६ सालमा उपन्यास लेखिसकिएको तीन वर्षपछि मात्र उनको उपन्यास आफ्नै प्रयास र लगानीबाट प्रकाशित भयो । त्यस समयमा उपन्यास पढेर त्यसको समालोचना गर्ने व्यक्ति पनि मनग्ये पाउन गाह्रो थियो । त्यसैले डायमनशमशेर कसैलाई जुत्ता, कसैलाई कोट र कसैलाई पैसा दिएर उपन्यास पढ्न लगाई आलोचना सुन्ने गर्दथे

। (शर्मा, पूर्ववत् पृ. १७)

तत्कालीन समयमा नेपाली साहित्यतर्फ पाठकहरूको अभिरूचि नभएको कुरा यस तथ्यले पुष्टि गर्दछ । 'काठमाडौंमा उनको 'वसन्ती' उपन्यास एकप्रति बिक्री भएन तर त्यही उपन्यास दार्जीलिङमा दुई सय प्रति बिक्री भयो ।' (आचार्य, पूर्ववत् पृ. ४) यसले उनलाई निराश तुल्यायो र उनी साहित्य सिर्जनालाई त्यागेर पूर्ण रूपमा राजनीतिमै लागे । वि.सं. २०१७ साल पुस १ गतेको राजनीतिक परिवर्तनपछि उनी छ वर्षसम्म नखुबु जेलमा थुनिए । उनीसँग थुनिएका डा. के. आई. सिंह, मदनमणि दीक्षित, तारिणीप्रसाद कोइराला, पूर्णबहादुर मानन्धर आदि साथीहरूको हौसलाबाट उनले पुनः उपन्यास लेख्न थाले । यही समयमा 'सेतो बाघ' को रचना भयो । "मूल रूपमा यही उपन्यासदेखि नै डायमनशमशेर नेपाली साहित्य जगतका ऐतिहासिक उपन्यासकारको रूपमा बहुचर्चित भए । (शर्मा, पूर्ववत् पृ. १८)

उनको अन्तरात्मामा ध्वनित भइरहने संसदीय व्यवस्थाप्रतिको आग्रहलाई साहित्यमार्फत अभिव्यक्ति दिने अठोट गरी उनले ऐतिहासिक पृष्ठभूमि भएका राजनैतिक-सामाजिक उपन्यासको रचना गर्न थाले । 'सेतो बाघ' पछि उनको 'प्रतिबद्ध'(२०३४) उपन्यास प्रकाशित भयो । चार वर्षसम्मको अथक प्रयासको प्रतिफल 'प्रतिबद्ध' ले त्यति चर्चा पाउन नसकेपछि उनी पुनः ऐतिहासिक उपन्यास रचना गर्नपट्टि लागे । वि.सं. २०३८ सालमा ऐतिहासिक उपन्यास भित्रै संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्दै 'सत्प्रयास' प्रकाशित भयो । उनको अन्तरमनमा लुकेको तत्कालीन समाजप्रतिको विद्रोहले उनलाई पुनः घचघच्याउन थाल्यो र उनले त्यही अनुभूतिलाई वाणी दिन

ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका राजनीतिक-सामाजिक उपन्यास लेखन थाले । त्यसैको प्रतिफलस्वरूप वि.सं. २०४३ सालमा 'अनीता' प्रकाशित भयो । देशमा राजनीतिक परिवर्तनको लागि चलेको आन्दोलनको आगोले डायमनशमशेरलाई पनि छुन पुग्यो र त्यसैलाई वाणी दिने तथा पञ्चायती व्यवस्थाको अन्तरतहमा रहेका विकृतिहरूलाई नङ्ग्याउने सोचले उनले फेरी कलम चलाइरहे जसको फलस्वरूप वि.सं. २०५१ सालमा 'धनको धब्बा' प्रकाशित भयो । (अधिकारी, पूर्ववत्) लामो समयको अन्तरालमा नेपाली साहित्यमा उनले फेरी एउटा ऐतिहासिक उपन्यास प्रदान गर्ने सोचका साथ पुनः कलम उचाले । जसको फलस्वरूप उनले आफ्ना जीवनको अन्तिम समयतिर 'गृहप्रवेश' (२०५९) लेख्न भ्याए । जुन उनको जीवनको अन्तिम कृति बन्न पुग्यो । अहिलेसम्म डायमनशमशेरका सात वटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका उपन्यासहरूमा 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'प्रतिबद्ध', 'सत्प्रयास', 'अनीता', 'धनको धब्बा' र 'गृहप्रवेश' रहेका छन् । 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'सत्प्रयास' र 'गृहप्रवेश' पूर्णतः ऐतिहासिक उपन्यास हुन् । 'प्रतिबद्ध' ऐतिहासिक उपन्यासशिल्पी यथार्थ परिवेशमा आधारित साहित्यिक उपन्यास हो तर यसको मूलमा चाहिँ प्रेमको लागि परित्याग र सिद्धान्तप्रति समर्पण छ । (घिमिरे, 'भूमिका'

प्रतिबद्ध, तेस्रो सं., (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५०) पृ. ग)

'वसन्ती' उपन्यासको साहित्यिक मूल्यबाट प्रभावित भएर डा. दीनानाथ शरणले यसलाई हिन्दी भाषामा अनुवाद गरे । मोहनकुमारी राणाको सक्रियतामा वि.सं. २०३० सालमा यसको हिन्दी संस्करण प्रकाशित भयो । 'सेतो बाघ' लाई डायमनशमशेरको सर्वोत्कृष्ट उपन्यासमान्न सकिन्छ । उनको यो उपन्यास अन्य तिन भाषामा अनुवाद भई प्रकाशित समेत भएको छ । 'सेतो बाघ' लाई श्रीमती ग्रेटा राणाले 'वाक् अफ द ट्वाइट टाइगर' शीर्षक दिई अङ्ग्रेजी भाषामा अनुवाद गरिन् । त्यो अनुवाद २०४१ सालमा प्रकाशित भएपछि त्यसलाई अन्य भाषाहरूमा पनि अनुवाद र प्रकाशन गर्न सुरु गरियो । काजुहिरो साइकीले 'सेतो बाघ' उपन्यासलाई जापानी भाषामा अनुवाद गरेका छन् भने 'ले टाइग्रे ब्लाड्क' शीर्षकमा रबिन कुञ्जले फ्रान्सेली भाषामा अनुवाद गरेकी छिन् । यसरी एउटै कृति यति धेरै भाषामा अनुवाद हुने मौका अन्य नेपाली कृतिले पाएका छैनन् । उनको साहित्यिक योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्दै विभिन्न संघसंस्थाले विभिन्न

समयमा सम्मान तथा पुरस्कार प्रदान गरेकोसमेत देखिन्छ, भने उनको 'वसन्ती' उपन्यासलाई 'वनारस हिन्दू विश्वविद्यालय' तथा 'पश्चिम बङ्गाल युनिभर्सिटी' मा नेपाली विषयको पाठ्य सामग्रीको रूपमा समावेश गरिएको छ। (राणा, पूर्ववत्)

२.२. उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको चरण विभाजन

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा उनको औपन्यासिक यात्रालाई चरणबद्ध रूपमा विभाजन गरी अध्ययन गर्दा सजिलो हुने हुँदा राणाको औपन्यासिक यात्रालाई निम्न रूपमा आजपूर्व भएका अध्ययनहरूको समेत आधार हेर्दै चरणगत रूपमा अध्ययन गरिएको छ।

उपन्यासकार राणाको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन गर्ने क्रममा कुसुम शर्माले उनको औपन्यासिक यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरेकी छिन्,-

(१) साहित्यिक यात्राको थालनी र प्रारम्भिक अवस्था :- यस चरणमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको साहित्य सिर्जनाको प्रारम्भिक अवस्थालाई लिइएको छ। प्रारम्भदेखि वि.सं. २००६ साल ('वसन्ती' उपन्यासको प्रकाशन) सम्मको समयलाई उनले प्रथम चरणमा राखेकी छिन्। (शर्मा, पूर्ववत् पृ. २०)

(२) साहित्यिक यात्राको दोस्रो मोड :- यस चरणमा कुसुम शर्माले 'सेतो बाघ' को रचनाकाल (उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको जेल जीवन, २०१७ सालपछि) देखि 'सत्प्रयास' उपन्यासको प्रकाशन (२०३८) सम्मको समयलाई लिएकी छिन्। (शर्मा, पूर्ववत् पृ. २०)

यस विभाजनमा एकातर्फ अध्ययनकर्ताले गरेका काल विभाजनका उपयुक्त आधारहरूको उल्लेख गरिएको छैन भने अर्कातर्फ उनको समय (२०४२) पछि लेखिएका उपन्यासहरू यस अध्ययनमा समेटिन सकेका छैनन्। तसर्थ उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका २०४२ पछि प्रकाशित उपन्यासहरूलाई समेटेर उपयुक्त किसिमबाट उनको

औपन्यासिक यात्राको चरण विभाजन गर्नुपर्ने देखिन्छ भन्दै वि.सं. २०५४ सालमा भोलानाथ रेग्मीले उपन्यासकार 'डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास' शीर्षकको शोधपत्रमा निम्नानुसार चरण विभाजन गरेका छन् ।

विषयवस्तुको स्रोतका दृष्टिकोणबाट डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरू दुई किसिमका देखिन्छन् - ऐतिहासिक र ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएका सामाजिक - राजनीतिक । ऐतिहासिक उपन्यासहरू हुन् - 'वसन्ती', 'सेतो बाघ' र 'सत्प्रयास' । त्यस्तै ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र राजनैतिक विषयवस्तु बोकेर लेखिएका उपन्यासहरू हुन् - 'प्रतिबद्ध', 'अनिता' र 'धनको धब्बा' । यसरी विषयवस्तुको स्रोतका दृष्टिकोणले उनका उपन्यासहरू दुई वर्गमा विभाजित छन् -

१. ऐतिहासिक र २. ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएका सामाजिक - राजनैतिक ।

यी दुई प्रकारका उपन्यासहरूको आधारमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्रालाई पनि दुई चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ -

(१) प्रथम चरण - थालनीदेखि २०३० सम्म,

(२) दोस्रो चरण - वि.सं. २०३१ देखि हालसम्म ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाले आफ्ना साहित्य सृजनाको अभीष्ट राजनीतिलाई मानेका छन् । (राणा, पूर्ववत्) यस दृष्टिले उनका उपन्यासहरूलाई पनि दुई भागमा विभाजित गर्न सकिन्छ -

(१) लेखकीय राजनीतिक आग्रह नबोकेका उपन्यास र

(२) लेखकीय राजनीतिक आग्रह बोकेका उपन्यास ।

पहिलो वर्गका उपन्यासमा 'वसन्ती' पर्दछ । लेखकका अन्य उपन्यासहरूमा पाइने संसदीय व्यवस्थाप्रतिको आग्रह यो उपन्यासमा पाइँदैन । यस दृष्टिले उनको यही एकमात्र उपन्यासपहिलो वर्गका उपन्यास अन्तर्गत पर्दछ । दोस्रो वर्गका उपन्यासहरूमा 'सेतो बाघ', 'प्रतिबद्ध', 'सत्प्रयास', 'अनिता' र 'धनको धब्बा' पर्दछन् । यी उपन्यासहरूमा लेखकीय राजनीतिक आग्रहको प्रशस्त गन्ध पाइन्छ । उनका सबै उपन्यासहरूमा संसदीय राजनैतिक प्रणालीलाई विकल्परहित एकमात्र उत्कृष्ट राजनीतिक

व्यवस्थाको रूपमा हेरिएको छ र ती उपन्यासहरूमा लेखकीय राजनीतिको व्याख्या गर्ने एक वा एकभन्दा बढी मुखपात्र छन् । 'सेतो बाघ' मा दरबारको महापण्डित सोमनाथ, 'प्रतिवद्ध'मा दिलीप, 'सत्प्रयास'मा देवशमशेर, 'अनीता' मा अनीता मगर, हरिबहादुर, रमेश माभी र 'धनको धब्बा' मा ईश्वरी रावल, दलबहादुर आदिले उपन्यासभरि नै संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्दछन् तर प्रतिकूल अवस्था भएको बेलामा 'सेतो बाघ' को सोमनाथचाँहि चाकरीका लागि जङ्गबहादुर समक्ष आफ्ना मान्यताबाट विचलित भएको देखिन्छ ।

यही लेखकीय राजनीतिक आग्रहलाई आधार मानेर उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्रालाई पनि दुई चरणमा विभाजन गरेका छन्,-

१. प्रथम चरण - प्रारम्भदेखि वि.सं. २००६ सालसम्म अर्थात् लेखकीय राजनीतिक आग्रहमुक्त काल र

२. द्वितीय चरण - २००७ सालदेखि हालसम्म अर्थात् लेखकीय राजनीतिक आग्रहयुक्त काल । (रेग्मी, पूर्ववत्)

यस शोधपत्रमा पनि उपन्यासकार राणाका पछिल्लो चरणको उपन्यास समेटिन नसकेकोले उनको औपन्यासिक यात्रालाई अझै समेटेर चरण विभाजन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

राजनीतिक आग्रहमुक्त र युक्तबाहेक अन्य औपन्यासिक शैलीमा लेखकका सम्पूर्ण उपन्यासहरू एकै देखिन्छन् । यस अर्थमा उपन्यासका चरित्र, संवाद, भाषा-शैली, कथोपकथन, प्रकृति चित्रण आदि पक्ष चरण विभाजनका आधार बन्न सक्ने देखिन्छ । तसर्थ उनको औपन्यासिक यात्राको चरण विभाजन गर्ने प्रमुख कडीको रूपमा विषयवस्तुको स्रोतलाई नै लिन सकिन्छ । मोटामोटी रूपमा भोलानाथ रेग्मीको शोधपत्रमा राणाको औपन्यासिक यात्राको चरण स्पष्ट रहेपनि सो शोधकार्यभन्दा पछि पनि राणाको उपन्यास प्रकाशन भएकोले सो उपन्यासलाई समेट्न पुनः चरण विभाजन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१. प्रारम्भिक चरण - सुरुदेखि वि.सं. २००६ सम्म - उपन्यास लेखन र थालनी को प्रारम्भिक अवस्था
 २. प्रथम चरण - वि.सं. २००६ - वि.सं. २०३० सम्म - पूर्ण ऐतिहासिक उपन्यास लेखनकाल
 ३. दोस्रो चरण - वि. सं. २०३१ - वि.सं.२०५१ सम्म - ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सामाजिक राजनीतिक उपन्यास लेखनकाल
 ४. तेस्रो चरण - वि.सं. २०५२ - वि.सं. २०५९ राजनैतिक आग्रहयुक्त उपन्यास लेखनकाल
- यसरी चरण विभाजन गरेर उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको चरणको यस शोधपत्रमा चरणबद्ध रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

२.२.१. उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको प्रारम्भिक चरण (सुरुदेखि वि.सं. २००६ सम्म) (उपन्यास लेखन र थालनी को प्रारम्भिक अवस्था)

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको साहित्य साधनाको केन्द्र भनेको उपन्यास नै हो । “उनले जुद्धशमशेरको अधिनायकवादलाई हिटलरको माध्यमबाट गाली गरेर एउटा लेख लेखेका थिए जुन शारदा पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो तर त्यो लेख अहिले प्राप्य छैन र स्वयम् लेखकलाई नै त्यो लेखको शीर्षकसम्मको सम्झना छैन ।”^(राणा, पूर्ववत्) “तर सो लेख शारदामा हालसम्म प्रकाशित लेखहरूको सूचिमा नभएकोले त्यो लेखको अस्तित्वका बारेमा लेखकको धारणासँग सहमत हुन सकिने ठाउँ छैन ।”^(रेग्मी, पूर्ववत्)

“उनले २००७ सालमा स्व. श्री ५ त्रिभुवनको भारतबाट फिर्ता सवारी हुँदा सुनाउन एउटा कविता पनि लेखेका थिए तर त्यो कविता प्रकाशित हुन नपाउँदै हरायो ।”^(शर्मा, पूर्ववत् पृ. २०) यी अप्राप्य लेखहरूबाहेक औपन्यासिक कृतिहरूभन्दा बाहेकका अन्य साहित्यिक विधाहरूमा राणाले कलम चलाएको देखिँदैन । यस समयमा उनले ‘वसन्ती’

उपन्यास लेखेको देखिन्छ । यो समयमा लेखिएको उनको पहिलो कृति “वसन्ती मा इतिहासको रस नपाइने होइन, तापनि सस्तो काल्पनिकताले त्यसको सौन्दर्यलाई निकै खल्बल्याएको छ ।” (शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पूर्ववत्, पृ. २२६)

यो चरण उनको उपन्यास लेखनको प्रारम्भिक काल भएपनि यस समयमै लेखिएको ‘वसन्ती’ उपन्यासले नेपाली साहित्यमा एउटा नौलो ऐतिहासिक उपन्यास दिन सफल भएको छ । यस चरणलाई उपन्यास प्रकाशनको दृष्टिले भन्दा पनि लेखनको दृष्टिले प्रारम्भिक चरणमा राखिएको छ । यो उनको लेखनकालको प्रारम्भिक चरण हो ।

२.२.२. प्रथम चरण - (वि.सं. २००६ - वि.सं. २०३० सम्म) ऐतिहासिक उपन्यास लेखन तथा प्रकाशनकाल

वि.सं. २००६ सालमा ‘वसन्ती’ उपन्यास प्रकाशनसँगै सुरू भएको यो चरणमा वि.सं. २०३० सालमा ‘सेतो बाघ’ उपन्यास प्रकाशनको समयसम्मलाई लिइएको छ । यस चरणमा दुई वटा अत्यन्त सफल उपन्यासहरू प्रकाशमा ल्याएर उपन्यासकारले नेपाली औपन्यासिक क्षेत्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । ‘वसन्ती’ उपन्यास गगनसिंहको जीवनमा आधारित रहेको उपन्यास हो तर यसकी नायिका वसन्ती भने काल्पनिक पात्र हो । उपन्यासकारको “प्रथम उपन्यास ‘वसन्ती’ लेखकीय राजनीतिक आग्रहबाट मुक्त छ तर यस उपन्यासमा उपन्यासकार त्यहाँको एक पात्र जङ्गबहादुरप्रति बढी नरम देखिन्छन् । त्यसको कारणको रूपमा ‘वसन्ती’ उपन्यासको रचनाकालीन परिस्थिति र तत्कालीन राजनीतिको प्रभाव तथा लेखकको पारिवारिक पृष्ठभूमिलाई लिन सकिन्छ ।” (शर्मा, पूर्ववत्)

२००३ सालबाट उपन्यास लेखनको सुरु गरेको भएपनि त्यसको तीन वर्षपछि २००६ सालमा आफ्नै प्रयासबाट उनले ‘वसन्ती’ उपन्यास प्रकाशन गर्न सफल भई नेपाली साहित्य जगतमा ऐतिहासिक उपन्यासको बीजारोपण गर्न सफल भए तर

तत्कालीन नेपालमा साहित्यको अध्ययन गर्ने पाठकहरू पाउन निकै कठिन थियो । त्यसैले यस उपन्यासले खासै चर्चा पाउन सकेन । २००७

सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि उपन्यासकार राणाले साहित्यभन्दा राजनीतिप्रति बढी चासो देखाउन थालेकाले उनले लामो समयसम्म कलम चलाएनन् । उनी नेपाली काँग्रेसका सक्रिय कार्यकर्ताको रूपमा राजनीतिमा संलग्न रहे ।

वि.सं. २०१७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालमा पुनः राजनैतिक व्यक्तिहरू पलायन हुनुपर्ने स्थिति सृजना हुन पुग्यो । जुन समयमा श्री ५ महेन्द्रको शाही कदमले राजनीतिमा सक्रिय डायमनशमशेर राणालाई पनि जेल बस्न बाध्य बनायो । छ वर्षको जेल जीवनमा उनले साथीहरूबाट साहित्यमा लाग्ने प्रेरणा पाएपछि फलस्वरूप उनले आफूले रोजेको ऐतिहासिक उपन्यास लेख्ने कार्यलाई पुनः गति दिए र 'सेतो बाघ' उपन्यासको जन्म दिन पुगे । उनले कोतपर्वबाट भएको जङ्गबहादुरको उदयपछिको समयदेखि १९४२ सालपर्वसम्मको नेपालको राजनीतिक इतिहासमा देखा परेका घटनाहरूलाई समेटेर 'सेतो बाघ' उपन्यास लेखे । यो उपन्यास वि.सं. २०३० सालमा प्रकाशित भयो । यिनै दुई उपन्यासहरूले उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा स्थापित गरायो । त्यसैले राणाको उपन्यास लेखनको प्रथम चरण अत्यन्तै सफल र उपलब्धिपूर्ण देखिन्छ ।

२.२.३. दोस्रो चरण (वि. सं. २०३१ - वि.सं.२०५१ सम्म) - ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास लेखनकाल

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणमा दुई प्रवृत्तिका उपन्यासहरू लेखिएका छन् । २०३० सालमा 'सेतो बाघ' उपन्यासको प्रकाशनपछि उनी ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास लेखन गर्नपट्टि लागे । पञ्चायतकालीन समाज र राजनीतिलाई समेटेर लेखिएको उनको 'प्रतिबद्ध' उपन्यास २०३४ सालमा प्रकाशित गरी उनले पुनः ऐतिहासिक उपन्यासको रचना गरे ।

जुन उपन्यास २०३८ सालमा 'सत्प्रयास' को रूपमा प्रकाशित भयो । “ 'प्रतिबद्ध' मा निकै तानतुन र जोडजाड देखिन्छ, जसमा लेखकले आफ्ना विरोधी राजनैतिक समूहप्रतिको आक्रोश सोभै प्रत्यारोपित छ, ।” (शर्मा, नेपाली साहित्यको इतिहास, पूर्ववत्, पृ. २२६) त्यसैले यस उपन्यासले धेरै आलोचना खेप्नुपर्थो । यो उपन्यास उपन्यासकारले सोचेजस्तो लोकप्रिय बन्न सकेन । यसरी यसको आलोचना भएपछि, राणाले पूर्ण रूपमा राजनीतिक-सामाजिक उपन्यास लेख्न थाले । जसको फलस्वरूप २०४३ सालमा 'अनीता' उपन्यास लिएर उपन्यासकार देखा परे । जुन उपन्यासमा २००७ सालको क्रान्तिपूर्वको केही समयदेखि २०१५ सालको सेरोफेरोसम्मको राजनीतिक तथा सामाजिक विषयवस्तु समेटिएको छ । पञ्चायतकालीन नेपालको सामाजिक-राजनीतिक एवम् प्रशासनिक व्यवस्था र त्यही समयमा प्रजातन्त्रको विकसित नमूना भएको स्वीट्जरल्याण्डको समाज, राजनीति र प्रशासनको तुलना गरी 'धनको धब्बा' उपन्यास २०५१ सालमा प्रकाशित भयो । समग्रमा भन्नुपर्दा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको पहिलो चरणभन्दा दोस्रो चरण त्यति उत्कृष्ट होइन । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले धेरै उपन्यासहरू प्रकाशन भएपनि परिमाणात्मक रूपमा पहिलो चरणका उपन्यासहरूभन्दा कमजोर नै रहेको देखिन्छ ।

२.२.४. तेस्रो चरण - (वि.सं. २०५२ - वि.सं. २०५९ सम्म) - राजनैतिक आग्रहयुक्त उपन्यास लेखनकाल

यो चरण उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको अन्तिम चरण हो । यस चरणमा उनको जम्मा एउटा मात्र उपन्यास प्रकाशित भएको छ । यस चरणको उपन्यासमा उपन्यासकारले राजनीतिक आग्रह बोलेका छन् । २०५९ सालमा प्रकाशित उपन्यास 'गृहप्रवेश' नै यस चरणको र डायमनशमशेर राणाको हालसम्मको अन्तिम उपन्यास हो । यो उपन्यास पनि उपन्यासकार राणाको ऐतिहासिक उपन्यास हो ।

ऐतिहासिक कथावस्तु र काल्पनिकता उत्तिकै रूपमा देखिने यस उपन्यास मा भीमसेन थापाको पतनको समय र जङ्गबहादुर राणाको उदयलाई चित्रण गरिएको छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको प्रथम चरणले नै उनलाई सफल उपन्यासकारको रूपमा स्थापित गरायो । त्यसपछिका चरणहरूले उनका औपन्यासिक यात्रामा उपन्यासका सङ्ख्यामात्र बढाएको छ । गुणात्मक रूपले उनलाई सफल बनाउने उपन्यास भने 'सेतो बाघ' र 'वसन्ती' मात्र हुन् ।

२.३. डायमनशमशेर राणाका औपन्यासिक प्रवृत्तिको सामान्य चर्चा

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा स्थापित हस्ताक्षर हुन् । उनले आफ्ना जीवनकालमा जम्मा सात वटा उपन्यास लेखेका छन् र उनका उपन्यासहरूमध्ये 'सेतो बाघ' सबैभन्दा सफल ऐतिहासिक उपन्यास मानिन्छ । उनका उपन्यास लेखन यात्रा वि.सं. २००६ सालमा 'वसन्ती' प्रकाशनसँगै सुरु भएर वि.सं. २०५९ सालमा अन्तिम उपन्यास 'गृहप्रवेश' प्रकाशनसँगै अन्त्य हुन पुगेको देखिन्छ । वि.सं. २०६७ सालमा हामीलाई छोडेर मृत्युवरण गर्न पुगेका उपन्यासकारले 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'प्रतिबद्ध', 'सत्प्रयास', 'अनीता', 'धनको धब्बा' र 'गृहप्रवेश' गरी सातवटा उपन्यासहरू लेखेका छन् । यी उपन्यासहरूमध्ये 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'सत्प्रयास' र 'गृहप्रवेश' विशुद्ध ऐतिहासिक उपन्यास हुन् भने बाँकी तीनवटा 'प्रतिबद्ध', 'अनीता' र 'धनको धब्बा' ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा रचिएका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास हुन् । यिनै उपन्यासहरूका आधारमा उनले बोकेका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूलाई निम्नानुसार औल्याउन सकिन्छ ।

२.३.१. विषयवस्तुगत प्रवृत्ति

विषयवस्तुका आधारमा उनका उपन्यासहरूलाई ऐतिहासिकता, संसदीय व्यवस्थाप्रतिको भुकाव, प्रेमविषयक विषयमा भुकाव, चरित्रगत प्रवृत्ति र भाषा-शैलीगत प्रवृत्तिमा हेर्न सकिन्छ ।

उपन्यासकार राणा मूलतः ऐतिहासिक उपन्यासकार हुन् । उनले इतिहासबाट विषयवस्तु लिएर त्यसलाई आफ्ना कल्पनाशिल्पले रङ्ग भर्दै उपन्यासहरू रचना गरेका

छन् । उनले 'वसन्ती', 'सेतो बाघ', 'सत्प्रयास' र 'गृहप्रवेश' उपन्यासमा ऐतिहासिक विषयवस्तु लिएर लेखनकार्य गरेका छन् । 'वसन्ती' उपन्यासले गगनसिंहको उदयदेखि कोतपर्वसम्मको इतिहासलाई समेटेको छ । 'सेतो बाघ' उपन्यासले जङ्गबहादुरको उदयदेखि वि.सं. १९४२ सालपर्वसम्मको इतिहासलाई समेटेको छ । 'सत्प्रयास' उपन्यासले भने शमशेरहरूको उदय र वीरशमशेर र देवशमशेरको शासनकालको इतिहासलाई समेटेको छ भने 'गृहप्रवेश' उपन्यासले भीमसेन थापाको पतन देखि जङ्गबहादुरको उदयसम्मको समयावधिलाई समेटेको छ ।

उनका 'प्रतिबद्ध', 'अनीता' र 'धनको धब्बा' उपन्यासहरू ऐतिहासिक नभएपनि यी उपन्यासहरूमा पनि ऐतिहासिकताको आभास पाइन्छ । २००७ सालको क्रान्तिको सेरोफेरो 'अनीता' उपन्यासको समयावधि हो । त्यस्तै 'प्रतिबद्ध' उपन्यासले २०१७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछिका करीब बिस वर्षको इतिहासलाई आफ्ना विषयवस्तु बनाएको छ । 'धनको धब्बा' उपन्यास २०१७ सालदेखिको सामाजिक, राजनीतिक र साँस्कृतिक घटनामा आधारित भएपनि मुख्यरूपमा २०४६ सालको जनआन्दोलनमा केन्द्रित रहेको छ ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको उपन्यास रचनाको अर्को महत्वपूर्ण प्रवृत्ति संसदीय व्यवस्थाप्रति भुकाव हो । उनका सबैजसो उपन्यासहरूमा केही न केही मात्रामा संसदीय व्यवस्थाको माग र आवश्यकता झल्काइएको छ ।

प्रेमविषयक विषयमा भुकाव उपन्यास कारको अर्को औपन्यासिक प्रवृत्ति हो । उनका सबै उपन्यासमा प्रेमलाई समावेश गरेका छन् । विशेष गरी ऐतिहासिक उपन्यासहरूमा इतिहास बोलेको हुनाले प्रेमलाई मूल कथाभन्दा पनि उपकथाका रूपमा समावेश गरेका छन् । 'प्रतिबद्ध', 'अनीता' र 'धनको धब्बा' उपन्यासहरूमा प्रेमलाई अश्लीलताले छोएकोले उपन्यासको स्तर केही घट्न पुगेको छ ।

चरित्रगत प्रवृत्ति उनको उपन्यास लेखनको अर्को प्रवृत्ति हो । उनका उपन्यासका चरित्रहरू गतिशील हुन्छन् । उनी सफल चरित्र चित्रण गर्छन् । आफ्ना मुखपात्रलाई

अत्यन्त आदर्श देखाउने र विरोधी भूमिकाका पात्रहरूमा अत्यन्त ठूला चारित्रिक दोष देखाउने काम उपन्यासकारबाट भएको छ ।

२.३.२. भाषा-शैलीगत प्रवृत्ति

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूमा भाषा-शैलीगत प्रवृत्तिहरूमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग, प्रतीक प्रयोग, द्वन्द्व विधान, काल्पनिकता, कलात्मकता, नाटकीय संयोगको स्थापना, पूर्वसङ्केतको प्रयोग, प्रकृतिचित्रण आदि पाइन्छ ।

राणाले लेखेका सम्पूर्ण उपन्यासहरू वर्णनात्मक शैलीमा रचना गरिएका छन् । उनका उपन्यासहरू घटनाप्रधान भएकाले तृतीयपुरुष शैलीमा तटस्थ रहेर घटनाको सरसर्ती वर्णन गरेका छन् । ऐतिहासिक उपन्यासहरू वर्णनात्मक शैलीमा लेख्ने प्रचलन भएको पनि पाइन्छ ।

उपन्यासकारको अर्को प्रवृत्तिमा प्रतीक प्रयोग पनि हो । उनका सबै उपन्यासहरूमा प्रतीक प्रयोग गर्ने शैलीले उपन्यासलाई सुन्दर बनाउन मद्दत पुऱ्याएको छ । शिवपुरी डाँडालाई मीठूको स्तनको प्रतीक (वसन्ती पृ. ३), स्वयम्भू डाँडो उक्लिनु प्रेम उक्लिनाको प्रतीक (सेतो बाघ पृ. ५४) जस्ता प्रतीकको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति उपन्यासकारको रहेको पाइन्छ ।

द्वन्द्व विधान उपन्यासकार राणाको अर्को प्रवृत्ति हो । उनका उपन्यासहरूमा द्वन्द्व कुशलतापूर्वक आएको छ । उनका उपन्यासहरूमा आन्तरिक र बाह्य गरी दुबै प्रकारका द्वन्द्वको प्रयोग भएको पाइन्छ । उनका उपन्यासका कथानकमा सधैं सत् र असत् पक्षको द्वन्द्व देखाइएको छ ।

उपन्यासकार राणाका उपन्यासमा काल्पनिकता पनि अत्याधिक मात्रामा पाइन्छ । ऐतिहासिक उपन्यासमा काल्पनिकता मिसाएर इतिहासलाई उपन्यास बनाएका छन् ।

कलात्मक भाषा-शैलीको प्रयोग उपन्यासकारको महत्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । आवश्यक ठाउँमा उचित रूपमा उखान-टुक्काहरू, अनुकरणात्मक शब्दहरू, काव्यमाभैँ प्रकृति चित्रणको प्रयोग गर्नु उनको भाषिक प्रयोगको प्रमुख विशेषता हो । भाषामा कलात्मकता हुँदाहुँदै पनि क्लिष्ट भाषाहरूको प्रयोगले कतै कतै भाषा बिगारेको पनि पाइन्छ । भाषामा

संस्कृत तत्सम शब्दहरू र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग साथै संस्कृतका श्लोकहरू तथा अङ्ग्रेजी उखान र सूक्तिहरूको प्रयोग पनि उनको भाषिक प्रयोगको प्रवृत्तिमा देखिन्छ ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका उपन्यासमा प्रशस्त रूपमा नाटकीय संयोगको प्रयोग पाइन्छ । यसले एकातिर घटनामा रोचकता थपेको छ भने अर्कोतिर पाठकका मनमा कौतूहलताको सृजना गरेको छ ।

पूर्वसङ्केतको प्रयोग गर्नु उपन्यासकारको अर्को प्रवृत्ति हो । उनका उपन्यासहरूमा प्रायः पछि हुने घटनालाई पहिले नै कुनै न कुनै रूपमा पूर्वसङ्केत गर्नु उनको महत्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । त्यस्तै उपन्यासकारले उनका सबै उपन्यासहरूमा उचित रूपमा प्रकृति चित्रण गरेका छन् । प्रकृतिको यथेष्ट प्रयोग गरी उपन्यासलाई कविताजस्तो भाषामा मिठो रूपमा रचना गरेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

३. डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूको विधातात्त्विक अध्ययन

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा मूलतः ऐतिहासिक उपन्यासकार हुन् । उनका हालसम्म 'वसन्ती'(२००६), 'सेतो बाघ'(२०३०), 'प्रतिबद्ध'(२०३४), 'सत्प्रयास'(२०३८), 'अनीता'(२०४३), 'धनको धब्बा'(२०५१) र 'गृहप्रवेश'(२०५९) गरी सातवटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । ती मध्ये 'वसन्ती' (२००६), 'सेतो बाघ'(२०३०), 'सत्प्रयास'(२०३८) र 'गृहप्रवेश'(२०५९) पूर्णतः ऐतिहासिक उपन्यासहरू हुन् भने 'प्रतिबद्ध'(२०३४), 'अनीता'(२०४३) र 'धनको धब्बा'(२०५१) ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा रचिएका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास हरू हुन् । ऐतिहासिक उपन्यासहरूमा केन्द्रित भई उक्त उपन्यासहरूभित्रको ऐतिहासिक पक्षको सामान्य अध्ययन गरिने यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको हुनाले उनका ऐतिहासिक उपन्यासहरूको कृतिपरक विशेष अध्ययन र विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिनुका साथै ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यासहरूको कृतिपरक सामान्य अध्ययन परिच्छेद चारमा गरिएको छ ।

३.१. 'वसन्ती' उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

'वसन्ती' डायमनशमशेर राणाको पहिलो चरणको पहिलो उपन्यास हो । यो जम्माजम्मी सत्ताईस परिच्छेदमा विभाजित छ । दुई सय बीस पेजमा लेखिएको उक्त उपन्यासमा सबैभन्दा सानो परिच्छेद चार पृष्ठसम्मको (परिच्छेद आठ) र सबैभन्दा ठूलो परिच्छेद चौध पृष्ठसम्मको (परिच्छेद तेईस) रहेको छ । (राणा, वसन्ती, नवौं सं., (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५०) 'वासन्ती' शीर्षकमा २०३० सालमा प्रो.डा. दीनानाथ शरणले यसको हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् । नेपाली साहित्यको फाँटमा आजसम्म देखा परेको सफल र लोकप्रिय उपन्यासहरू मध्येको यो पनि एउटा हो । यहाँ यसलाई तत्वगत आधारमा निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१.१. कथावस्तु विषयवस्तु

नेपालको इतिहासमा कोतपर्वलाई एउटा भयानक षड्यन्त्रको रूपमा लिने गरिएको छ । यही कोतपर्वको विषयवस्तु समेटेर वसन्ती उपन्यास लेखिएको छ । गगनसिंहको अभ्युदयको थालनी (वि.सं.१८९५) देखि कोतपर्वको अघिल्लो दिन (१९०३ आश्विन ३ गते)सम्मको समयावधिमा यो उपन्यास समेटिएको छ ।

३.१.२. कथासार

वि.सं. १८९५ सालको एउटा भदौरे भरौरीको दिन पुलचोकको एउटा पाटीमा गङ्गे र मीठूको भेट हुन्छ । गङ्गे मीठूको रूपजालमा मोहित हुन्छ । गङ्गेको अनेक प्रयत्नपछि दुवैको बीचमा प्रेमको बीज अडकुरित हुन्छ र भोलिपल्ट भेट्ने बाचा गरी दुवै छुट्टिन्छन् । गङ्गेले बाटोमा आफ्ना टाढाको साइनोको फूपाजु ज्ञानबहादुरलाई भेट्छ । ज्ञानबहादुरसँगै ऊ ज्ञानबहादुरको घर जान्छ । उसले त्यहाँ मीठूलाई देख्छ तथा कुराका सिलसिलामा मीठूको विवाह भैससेको र उसको लोग्ने आफ्नै सहपाठी डम्बरे भएको कुरो थाहा पाउँछ । भोलिपल्ट ज्ञानबहादुरका बुढाबुढी खेतमा गइसकेपछि गङ्गे मीठूलाई उठाउन उसको कोठामा पुग्छ । दुवैबीच मायाप्रीतिका कुरा हुन्छन् । शारीरिक र मानसिक दुवै रूपमा ती दुई एक

अर्काका साह्रै निकट हुन पुग्छन् र महिना दिनसम्म दुवैको प्रेमालाप निर्वाध रूपमा चलिरहन्छ । एकदिन अप्रत्यासित रूपमा डम्बरे आउँछ र गङ्गे आएको थाहा पाएर उसलाई भेट्न कटेरोतर्फ लाग्छ । त्यहाँ उसले मीठू र गङ्गेको प्रेमालाप देख्छ । डम्बरे रिसाएर भगडा गर्दै मीठूलाई घर लैजान खोज्दा ऊ मान्दिन । गङ्गेले मीठू दरबार पस्न चाहेको कुरा बताउँदा सबै सहमत भई डम्बरेले दाजुमा र ज्ञानबहादुरले बाबुमा सही हाली मीठूलाई दरबार पठाउँछन् ।

पाँच वर्षको अन्तरालपछि मीठू वसन्ती भइससेकी हुन्छे भने गङ्गे काजी गगनसिंह भएको हुन्छ । साम्राज्यलक्ष्मीदेवीको मृत्युले शासनसत्ता लक्ष्मीदेवीको हातमा आउँछ । गगनसिंह शक्तिशाली भारदारको रूपमा स्थापित भइसकेको हुन्छ । युवराज सुरेन्द्रलाई पदच्युत गरी रणेन्द्रलाई युवराज बनाउने कान्छी महारानीको सपनालाई

कार्यरूप दिन प्रधानमन्त्री फत्येजङ्गलाई हटाई माथवरसिंह थापालाई प्रधानमन्त्री बनाइन्छ ।

मीठू दरबारबाट भागेर गगनसिंहको ककनीस्थित वसन्तवागमा उसकी पत्नीको रूपमा बस्न पुग्छे । वसन्तवागमा एउटी सुन्दरी राखिएको थाहा पाएर जङ्गबहादुर डम्बरेलाई लिएर त्यहाँ पुग्छ । वसन्तवागमा पुगेपछि डम्बरेले आफ्नी पत्नीलाई घर लैजान खोज्छ, तर वसन्ती मान्दिन । जङ्गबहादुर गगनसिंहलाई भेटेर आफ्ना सर्वस्वहरण भएको सम्पत्ति र इज्जत फिर्ता गरिदिन महारानीकहाँ बिन्ती पुऱ्याउने माध्यम बनिदिन अनुरोध गर्छ । गगनसिंहको महारानीसँग गोप्य सम्बन्ध भएकाले महारानीको भित्री चाहना उसले अन्यत्र विवाह नगरोस् भन्ने हुन्छ । गगनसिंह भने वसन्तीको प्रेममा चुर्लुम्म डुबेकाले उसलाई लिएर डाँडा काट्ने कल्पनासमेत गर्छ । गगनसिंहले राजकाज छाडेमा आफ्ना राजनीतिक दुनो नसोभिने ठानी जङ्गबहादुर गगनसिंहलाई सम्झाएर राजकाज नत्याग्न राजी तुल्याउँछ ।

वसन्ती दरबारबाट भागेकीले उसको बाबु जेल परेको छ । त्यो कुरा थाहा पाएपछि होलीको मौका पारी गगनसिंहले महारानीलाई खुसी तुल्याई भगुवाका आफन्त कैदी मुक्त गरिदिने हुकुम दिन लगाउँछ । फागु द्वादशीकै दिन दरबारभित्रको बागमा पुगेको जङ्गबहादुरसँग मैया महारानी प्रेमको भिक्षा माग्छिन् तर ऊ तयार हुँदैन र मैया महारानी र उनका सुसारे मिलेर उसलाई रङ्मा डुबाएर जात्रा गरिदिन्छन् । डम्बरेले गगनसिंहमाथि आरोप लगाउन नसकेर जङ्गबहादुरको नाममा आफ्नी स्वास्नी भगाएको भनी नालिस हाल्छ । त्यो मुद्दामा जङ्गबहादुरको चलाखीले उसको विजय हुन्छ, तर वसन्तीलाई महारानीले आफूसमक्ष उपस्थित गर्नु भन्ने आदेश दिएकीले एउटा समस्या सिर्जना हुन्छ । वसन्तीलाई मनाएर दरबार उपस्थित गराउन गगनसिंहको सल्लाह बमोजिम जङ्गबहादुर वसन्तवाग पुग्छ । वसन्ती तत्काललाई दरबारमा उपस्थित हुन मान्दिन र गगनसिंहसँग सल्लाह गरेर अन्तिम निर्णय दिने कुरा बताउँछे ।

उता त्यही रात सिलाडेले वसन्तीलाई विष खुवाएर मार्न खोज्छ, तर वसन्ती उम्कन्छे । वसन्ती विषबाट नमरेको चाल पाएर सिलाडे खुकुरीले काटेर उसको हत्या गर्न

खोज्छ र उ पहिल्यै त्यहाँबाट उम्किसकेकीले कोठामा नभेटी आत्तिन्छ । उसले जम्मा गरेका सबै साथी तथा वसन्तबागका सबै नोकरचाकरलाई वसन्तीको खोजी गर्न लगाउँछ । उता वसन्ती बुढीलाई साथी बनाएर सहर पस्छे र पशुपतिको एउटा सत्तलमा शरण लिएर आफू आपतमा परेको खबर भएको चिठी गगनसिंहलाई बुढीमार्फत पठाउँछे ।

सिलाडेले वसन्तीलाई पशुपतिको सत्तलमा भेट्छ र वसन्तीसित गगनसिंह र वसन्तीको विवाहमा प्रेमोपहारस्वरूप साटासाट गरेको औँठी खोसेर भाग्छ । त्यही दिन महारानी, गगनसिंह र जङ्गबहादुर सहित पशुपतिमा जान्छिन् । वसन्ती एउटा कुनामा बसेको बखत महारानीले उसलाई मूर्ति ठानेर त्यसको सुन्दरताको प्रशंसा गर्छिन् तर उ मूर्ति नभएर मानव भएको थाहा पाएपछि उनले उसको दुःखको कारण सोद्धा उसले सिलाडेले आफूलाई मार्न लागेको बताउँछे । काजी गगनसिंहलाई भेट्ने इच्छा गरेपछि महारानीको मनमा चिसो पस्छ । उनी गगनसिंहलाई भेट्ने कारण सोद्धै रिसाएर गगनसिंहलाई नै मार्ने धम्की दिन्छिन् । स्थितिको गम्भीरता बुझेर वसन्तीले पागल भएको अभिनय गर्छे र जङ्गबहादुरको सल्लाह बमोजिम उसलाई दाखचोक चलान गरिन्छ जहाँ पागलको उपचार गरिन्थ्यो ।

सिलाडेले गगनसिंहलाई वसन्ती विरूद्ध अनेक कुरा लगाउँछ । गगनसिंहले वसन्तीलाई दाखचोकमा गएर भेट्छ तर सिलाडे विरूद्ध कुनै कुरा सुन्न चाहँदैन । वसन्तीको प्रेममा चुर्लुम्म डुबेको गगनसिंह महारानी विरूद्ध षड्यन्त्र गरेर सत्ता आफ्ना हातमा लिन चाहन्छ । त्यस कार्यको लागि उसले जङ्गबहादुरलाई आफ्ना मतियार बनाउन खोज्छ तर जङ्गबहादुर त्यस कार्यको निमित्त तयार हुँदैन बरू उसले वसन्तीलाई लिएर गगनसिंहलाई भारत पस्ने सल्लाह दिन्छ । गगनसिंह भारत पलायन हुन तयार भएको बेला सिलाडेले गगनसिंहलाई अनेक कुरा लगाएर वसन्तीसँग पशुपतिको सत्तलमा खोसेको दुबैको विवाहको चिनोस्वरूपको औँठी प्रमाणस्वरूप दिएर वसन्तीले गगनसिंहलाई लेखेका चिठी डम्बरेलाई लेखेका भन्ने भ्रममा पारेर साथै नक्कली साक्षीहरू देखाएर वसन्ती विरूद्ध उक्साउँछ । गगनसिंह भुटो कुराको विश्वासमा पर्छ र वसन्तीलाई वसन्तबागमा लगेर मार्ने आदेश दिन्छ ।

उता महारानी सुरेन्द्रलाई पदच्युत गरी रणेन्द्रलाई युवराज घोषित गराउन दिनप्रतिदिन उताउली बन्दै जान्छिन् । जङ्गबहादुरलाई त्यो कुरा मन पर्दैन । महारानीको सामुन्ने नै उसले त्यसको विरोध गर्छ । महारानी रिसाएर जङ्गबहादुरलाई तथानाम गाली गर्छिन् । जङ्गबहादुरले परिस्थितिले आफूलाई राजद्रोही बनाउन आँटेको कुरा बुझेर महारानीको शरण पर्छ ।

वसन्ती वसन्तबाग लगिन्छे । सिलाडेकी स्वास्नी माइतीमा धेरै दिन बसेर घर आएकी हुन्छे । त्यसैले सिलाडेको अगाडि पर्न डराइरहेकी हुन्छे । वसन्तीका कपडा लगाएर त्यो रात ऊ वसन्तीकै कोठामा सुत्छे । सिलाडेले वसन्ती सम्भेर आफ्नै स्वास्नीलाई खुकुरीले छप्काउँछ । वसन्तीले बुढीमार्फत पठाएको चिठी पाएर वास्तविकता थाहा पाएको गगनसिंह पश्चाताप गर्दै त्यहीं आइपुग्छ । उसले सिलाडेलाई ढोका खोल्न अन्हाउँछ तर सिलाडेले ढोका खोल्दैन । ढोका नखुलेपछि घरका नोकरहरूले बलले ढोका धकेल्दा चौकोससहित ढोका कोठातर्फ लड्छ र रेनु तथा सिलाडेलाई पुर्छ । गगनसिंह वसन्तीको वियोगको विरहले पागलजस्तै हुन्छ । ऊ सिलाडेकी स्वास्नीको लाशलाई वसन्ती सम्भेर रून्छ तर वसन्तीचाहीं अगाडि नै त्यहाँबाट भागिसकेकी हुन्छे । बुढीलाई वसन्तीको दाहसंस्कारको जिम्मेवारी सुम्पेर गगनसिंह काठमाडौँ फर्किन्छ । वसन्ती र आफ्ना वियोगको कारण महारानीलाई सम्भेर ऊ महारानीसँग बदला लिन तम्सिन्छ । वसन्तबागबाट भागेर आएकी वसन्ती च्यामिनीको भेषमा गगनसिंहलाई बोलाउँछे तर त्यसलाई भ्रममात्र सम्भेर उसले वास्ता गर्दैन ।

गगनसिंहलाई भेट्न जङ्गबहादुर उसकहाँ आइपुग्छ । गगनसिंहले सत्ता विद्रोह गरेर महारानीसँग बदला लिन जङ्गबहादुरसँग सहायता माग्छ तर ऊ सहमत हुँदैन । गगनसिंह पूजा गर्न पूजाकोठामा जान्छ । तल चौकबाट हल्ला आएकोले जङ्गबहादुर त्यहाँ जान्छ र उसले वसन्तीलाई च्यामिनीको भेषमा देख्छ । त्यही बेला माथि कोठामा गोली चलेको आवाज आउँछ । जङ्गबहादुर पूजाकोठामा पुग्दा त्यहाँ गगनसिंह मारिइसकेको हुन्छ । वसन्ती गगनसिंहको हत्याको खबर पाएर जङ्गलमा गएर आत्महत्या गर्छे । यही वियोगान्त अवस्थामा उपन्यास टुङ्गिन्छ ।

३.१.३. कथानकको रूपरेखा

गगनसिंह र वसन्तीको प्रेमकथा नै यस उपन्यासको मूल कथावस्तु हो । यसमा विभिन्न ऐतिहासिक उपकथाहरू जोडिएका छन् । यी उपकथाहरू मूल कथावस्तुको वरिपरि घुमेका छन् । गगनसिंहको उत्थानकालदेखि अन्त्यसम्मको घटनावली यस उपन्यासको विषयवस्तु बनेको छ । मूल कथानकसँगै अनेक उपकथानक प्रत्येकजसो परिच्छेदमा जोडिएर आएका छन् । कतिपय ऐतिहासिक तथ्यहरू भएपनि यहाँ लेखकीय कल्पनाले अत्याधिक प्रश्रय पाएको देखिन्छ । मूल कथानक काल्पनिक भएपनि ऐतिहासिक तथ्यको प्रस्तुति भने यहाँ सशक्तरूपमा भएको छ । कल्पना र इतिहासको सामञ्जस्य भेटिए पनि मात्रात्मक रूपमा कल्पनाले अधिकता पाएको हुनाले 'वसन्ती' उपन्यासलाई कल्पनाधिक्य भएको ऐतिहासिक उपन्यासअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । (प्रधान, 'कल्पना र सत्यको सामञ्जस्य: ऐतिहासिक उपन्यास', पूर्ववत्, पृ. ८)

भीमसेन थापाको अन्त्यपछि नेपालको राजनीतिमा देखा परेको अस्थिरता र त्यस्तो अस्थिरताबाट उत्पन्न समस्या 'वसन्ती' उपन्यासमा राम्रोसँग देखाइएको छ । श्री ५ राजेन्द्रको अदूरदर्शी र कमजोर मनस्थितिको फाइदा उठाएर आफ्ना पक्ष दरिलो पार्ने क्रममा थुप्रै षड्यन्त्रहरू रचिएका थिए र त्यस्ता षड्यन्त्र शिकार बनेर थुप्रै देशभक्तहरू काटिनुपरेको थियो । महारानी साम्राज्यलक्ष्मीदेवी र लक्ष्मीदेवीको सौतेनी लडाइँमा धेरै देशभक्तको ज्यान गएको थियो । युवराज सुरेन्द्रको सनकीपनले जनताले धेरै असुविधा भोग्नुपरेको थियो । जङ्गबहादुरले जग बसालेको एकतन्त्रीय जहानियाँ शासन पनि यही अस्थिरताको परिणाम थियो । यिनै कुराहरूलाई कथावस्तु बनाएर यस उपन्यासमा गगनसिंह र वसन्तीको प्रेमको वरिपरि घुमाइएको छ । मूल कथानक पूर्णतः काल्पनिक भए पनि ऐतिहासिक तथ्यहरूले सिँगारेर काल्पनिक मूलकथामा ऐतिहासिकताको भ्रम सृजना गरिएको छ ।

'डम्बरे र मीठूको विवाह, मीठू र गगनसिंहको भेट, वसन्ती एकाएक दरबारबाट हराउनु, गगनसिंहकी प्रेमिकाको रूपमा वसन्तीको गुप्तवास हुनु, सिलाडेको षड्यन्त्रको शिकार वसन्ती हुनु आदि यस उपन्यासका काल्पनिक पक्ष हुन् भने अर्कोतर्फ

माथवरसिंहको पुनरागमन र हत्या, जङ्गबहादुरको व्यक्तित्व र पारिवारिक स्थिति, श्री ५ राजेन्द्रको दयनीय अवस्था, दुई महारानीहरूको प्रतिस्पर्धा, गगनसिंहको हत्या आदि ऐतिहासिक पक्ष हुन् ।' (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४९) वसन्तीसँग सम्बद्ध सम्पूर्ण घटनाहरू काल्पनिक हुन् भने गगनसिंह कान्छी महारानीको विश्वासपात्र हुनु, जङ्गबहादुरको उदयको पूर्वसङ्केत पाउनु, जेठी र कान्छी महारानीका बीच शक्ति सङ्घर्ष हुनु र त्यस्तो शक्ति सङ्घर्षमा थुप्रै देशभक्तको ज्यान जानु, श्री ५ राजेन्द्र कमजोर मनस्थितिका हुनु, युवराज सुरेन्द्र सनकी स्वभावको हुनु, गगनसिंहको हत्या हुनु, कहिले थापा, कहिले चौतारिया र कहिले पाँडे खलकको शक्ति सङ्घर्षका क्रममा नरसंहार हुनु, महारानी लक्ष्मीदेवीले युवराज सुरेन्द्रलाई पदच्युत गरी रणेन्द्रलाई युवराज बनाउन खोज्नुजस्ता घटनाहरू ऐतिहासिक हुन् ।

'वसन्ती' उपन्यासको कथानक दुःखान्त छ । गगनसिंह र वसन्ती दुबैको मृत्यु गराएर उपन्यासकारले उपन्यासलाई वियोगान्त बनाएका छन् । जसले गर्दा उपन्यासको अन्त्यमा करूणरसको सृजना भएको छ । पुलचोकको पाटीमा भेट भएदेखि सुरु भएको वसन्ती र गगनसिंहको प्रेमकथा सिलाडेको षड्यन्त्रमा परेर उनीहरूको बिछोड भई अन्त्यमा दुबैको मृत्यु भएपछि दुःखान्तमा पुगेर टुङ्गिएको छ । यसका साथै यस उपन्यासमा गगनसिंहको हत्यापछि देशमा आउनसक्ने सम्भावित राजनीतिक अवस्थालाई पनि पूर्वसङ्केत गरिएको छ ।

'वसन्ती' उपन्यासको प्रधान कथावस्तु गगनसिंह र वसन्तीको प्रेम प्रसङ्ग हो भने त्यस कथावस्तुको सहायकका रूपमा आएका डम्बरेसँग सम्बद्ध, जङ्गबहादुरसँग सम्बद्ध, महारानीसँग सम्बद्ध आदि प्रसङ्गहरू यस उपन्यासका उप-कथावस्तु हुन् । 'वसन्ती' उपन्यासको कथानकको बुनोट सुदृढ भएकाले यसको कथानकलाई विन्यस्त कथानकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । प्रस्तुतीका दृष्टिले यस उपन्यासको कथावस्तु कथात्मक प्रस्तुतीयुक्त हो । किनभने यहाँ उपन्यासकार एउटा कथावाचकको रूपमा तटस्थ रहेका छन् । तृतीय पुरुष शैलीमा उपन्यासको कथानक रहेको छ ।

‘वसन्ती’ उपन्यासको केन्द्रविन्दु यस उपन्यासकी नायिका वसन्ती नै भएकीले यसको कथानक शीर्षक अनुसार अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासमा अन्धो प्रेमका कारण गगनसिँह र वसन्ती दुबैको दुःखान्त अन्त्य देखाइएको छ । भट्ट हेर्दा यस उपन्यासको शीर्षक नायिकाको नामबाट राखेजस्तो देखिएपनि यसको लाक्षणिक अर्थ प्रबल छ । वसन्त ऋतुलाई साहित्यकारहरूले प्रेम राग उत्पन्न गर्ने ऋतुको रूपमा चित्रण गरेका हुन्छन् । वसन्त ऋतुको मौसममा प्रेमी-प्रेमिकाहरू सारा दुनियालाई बिसेर प्रकृतिको सुन्दरताभिन्न एकापसमा प्रेमालाप गर्दै आफैँमा हराउन पुगेका कुरालाई लिएर प्रशस्त साहित्यिक कृतिको रचना भएको पाइन्छ । यस ऋतुले मानिसमा रतिरागात्मक भावना पैदा गर्दछ भन्ने साहित्यकारहरूको मान्यता रहेको पाइन्छ । ‘वसन्ती’ उपन्यासकी नायिका पनि अत्यन्त सुन्दर छे । वसन्त ऋतुजस्तै रतिरागिनी छे । प्रेममा पागल बनेकी छे र आफ्ना सुन्दरता र प्रेमले गगनसिँहलाई पनि पागल बनाएकी छे । वसन्त ऋतुभै रतिरागसम्पन्न भएकीले उसको नाम वसन्ती राखिएको छ । नत्र यसबाहेकका अन्य कुनै नारी नाम पनि उपन्यासकी नायिकाको नाम हुन सक्थे । उपन्यासकी नायिकाको नाम चयन गर्दा उपन्यासकारले निकै चतुराई देखाएका छन् । नायिकाको नाम वसन्ती राखिनु र उपन्यासको नाम नायिकाको नामबाट राखिनुमा प्रशस्त औचित्य भेट्न सकिन्छ । रतिराग अर्थात् वसन्ती वासनाबाट उपन्यासभिन्न थुप्रै घटना घटेका छन् । कान्छी महारानीको अति विश्वासपात्र र निकटस्थ व्यक्ति मानिने गगनसिँह त्यही रागबाट ग्रसित भएर स्वयम् महारानीको हत्या गर्न तम्सेको छ । त्यतिमात्र होइन राज्यसत्ता नै पल्टाउने दुः स्वप्न देखेको छ । देशको सारा जिम्मेवारी सम्हालेको र करिब करिब सत्ताको शिखरमा रहेको व्यक्ति पनि प्रेमको कारण विदेशिन खोजेको छ । यी सबै तथ्यलाई मनन गर्दा र उपन्यासभिन्न प्रेमको कारण घटेका सम्पूर्ण घटनाहरू केलाउँदा यो उपन्यासको शीर्षक ‘वसन्ती’ सार्थक देखिन्छ ।

उपन्यासकारले संयोग र तिलस्मी पाराले घटनालाई जोडजाड गरी उपन्यासलाई रोमाञ्चक बनाउन खोज्दा कतै कतै घटनाक्रम अविश्वसनीय पनि बन्न पुगेको देखिन्छ । यो सामान्य त्रुटीबाहेक उपन्यासको कथासंयोजन कुशलतापूर्व भएको पाइन्छ । उनको यो

उपन्यास ऐतिहासिक भएपनि पूरै ऐतिहासिक तथ्यमा मात्र आधारित छैन, ठाउँ ठाउँमा कल्पनाको जडी र औपन्यासिक शिल्प मिलाउन उनले सीप लगाएका छन् । (भट्टराइ, प्रतिभा प्रतिभा र नेपाली साहित्य, (काठमाडौं: नेशनल रिसर्च एसोसिएट्स, २०४०) पृ. १०८)

३.१.४. पात्र/चरित्र

वसन्ती ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले यहाँका पात्रहरू मूलतः इतिहासकेन्द्री छन् । यस उपन्यासकी नायिका वसन्ती, सिलाडे र केही गौण पात्र काल्पनिक भए पनि त्यसबाहेकका अन्य महत्वपूर्ण पात्रहरू इतिहासको पानामा अङ्कित वास्तविक पात्रहरू नै हुन् । यस उपन्यासमा आएका पात्रहरूमध्ये गगनसिंह, जङ्गबहादुर, महारानी साम्राज्यलक्ष्मीदेवी, श्री ५ राजेन्द्र, युवराज सुरेन्द्र, महारानी लक्ष्मीदेवी, रणेन्द्र, मैया महारानी, चौतारिया फत्तेजङ्ग शाह, माथवरसिंह थापा, करवीर पाँडे, कुलराज पाँडे, रणजङ्ग पाँडे, कनकसिंह महत, बुद्धिमान कार्की, वंशराज पाँडे, धीरशमशेर, अभिमान राना, देवीबहादुर, अभिमानसिंह बस्नेत, दलभञ्जन पाँडे, रणवीरसिंह थापा, चौतारिया गुरुप्रसाद शाह, पुष्कर शाह, रङ्गनाथ पौड्याल र भीमसेन थापा (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २७९-३२१) ऐतिहासिक पात्र हुन् भने उपन्यासकी नायिका वसन्ती, ज्ञानबहादुर, डम्बरबहादुर, सिलाडे, डम्बरेकी आमा, भाजुमान बाँडा, चिरिचा, काजीमान, ज्ञानबहादुरकी पत्नी, गुफाको जोगी, खडानन्द, बुढी, चिनीया, सुब्बा कृष्णलाल, ग्वाडे, डोले, बाबुचा, कान्छा, घ्याप्रिङ्ग, रेनु, सिलाडेकी पत्नी तथा अन्य विभिन्न नोकरचाकरहरू यस उपन्यासका काल्पनिक पात्र हुन् तर कुसुम शर्माको शोधपत्रमा अभिमान राना, दलभञ्जन पाँडे, देवीबहादुर, गुरुप्रसाद शाह, बुद्धिमान कार्की, रङ्गनाथ पौड्याल, रणवीरसिंह थापा र पुष्कर शाहलाई काल्पनिक पात्र हुन् भनिएको छ (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ८४-८५) तापनि यी सबै पात्रहरू ऐतिहासिक हुन् । अभिमान राना र दलभञ्जन पाँडे १८९७ मा चौतारिया फत्तेजङ्ग शाहको नेतृत्वमा गठित मन्त्रीमण्डलका सदस्य थिए (यादव, नेपालको राजनैतिक इतिहास, सातौं सं., (विहार: विजयकुमार, २०४७), पृ. १५२) भने माथवरसिंह थापाको समयमा महारानी लक्ष्मीदेवी र गगनसिंहको अनैतिक सम्बन्ध छ भनेकाले देवीबहादुरको हत्या भएको थियो । (यादव, नेपालको राजनैतिक इतिहास, सातौं सं., (विहार: विजयकुमार, २०४७), पृ. १५२) गुरुप्रसाद शाहले १९०४ सालमा

जङ्गबहादुरको हत्या गर्ने षड्यन्त्र गरेका थिए (यादव, नेपालको राजनैतिक इतिहास, सातौं सं., (विहार: विजयकुमार, २०४७), पृ. १५२) भने वि.सं. १९०० सालमा माथवरसिंह थापा प्रधानमन्त्री हुँदा पाँडे समर्थक भएकोले बुद्धिमान कार्कीको नाक कान काटिएको थियो । (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २९७) वि.सं. १८९५ मा रङ्गनाथ पौड्याल र १८९६ मा पुष्कर शाह नेपालका प्रधानमन्त्री बनाइएका थिए भने रणवीरसिंह थापा वि.सं. १८८९ मा नेपाली फौजका प्रधान सेनापति थिए । (पूर्ववत्, पृ. २८३)

यस उपन्यासका पात्रहरूमध्ये वसन्ती, गगनसिंह, जङ्गबहादुर, महारानी लक्ष्मीदेवी र सिलाडे प्रमुख पात्र हुन् भने बाँकी सम्पूर्ण पात्रहरूलाई गौण पात्रको रूपमा लिन सकिन्छ । वसन्ती यस उपन्यासकी नायिका हो र ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म आएकी छे । गगनसिंह यस उपन्यासको नायक हो । जङ्गबहादुर यस उपन्यासको सहनायक हो । महारानी लक्ष्मीदेवी र सिलाडेलाई प्रतिनायिका र प्रतिनायकको रूपमा लिन सकिन्छ । यस बाहेकका अन्य पात्रहरूको भूमिका उपन्यासमा गौण देखा परेको छ ।

‘वसन्ती’ उपन्यासका पात्रहरूलाई लिङ्गगत रूपमा विभाजन गर्दा गगनसिंह, जङ्गबहादुर, श्री ५ राजेन्द्र, युवराज सुरेन्द्र, अभिमान राना, दलभञ्जन पाँडे, देवीबहादुर, गुरुप्रसाद शाह, बुद्धिमान कार्की, रङ्गनाथ पौड्याल, रणवीरसिंह थापा, पुष्कर शाह, चौतारिया फत्तेजङ्ग शाह, माथवरसिंह थापा, करवीर पाँडे, कुलराज पाँडे, रणजङ्ग पाँडे, कनकसिंह महत, वंशराज पाँडे, धीरशमशेर, अभिमान राना, अभिमानसिंह बस्नेत, चौतारिया गुरुप्रसाद शाह, रङ्गनाथ पौड्याल, भीमसेन थापा, रणेन्द्र, गुफाको जोगी, खडानन्द, चिनीया, सुब्बा कृष्णलाल, ग्वाडे, डोले, बाबुचा, कान्छा, घ्याप्रिङ्ग आदि पुरुष पात्र अन्तर्गत आउँछन् भने वसन्ती, महारानी लक्ष्मीदेवी, साम्राज्यलक्ष्मीदेवी, सिलाङ्की पत्नी, रेनु, ज्ञानबहादुरकी पत्नी, मैया महारानी, बुढी तथा अन्य दासीहरू नारीपात्रअन्तर्गत आउँछन् । ‘वसन्ती’ ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले तत्कालीन समयमा नेपाली नारीहरू सामान्यतः राजनीतिसँग त्यति सम्बद्ध नभएकोले पनि यस उपन्यासमा पुरुष पात्रको तुलनामा नारी पात्रहरू न्यून छन् ।

वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको ऐतिहासिक उपन्यास भएको हुनाले वसन्तीका धेरैजसो प्रमुख पात्र गतिशील छन् । कतिपय पात्रहरूको नाम मात्र उल्लेख गरिएको हुनाले तिनीहरूको चरित्रको मूल्याङ्कन गर्न सम्भव छैन ।

वसन्ती

वसन्ती यस उपन्यासकी नायिका हो । वसन्ती गतिशील छे । ऊ गगनसिँहकी पहिले प्रेमिका र पछि गोप्य पत्नीको रूपमा उपन्यासमा देखा परेकी छे । मीठू हुँदाको उसको चरित्र र वसन्ती भइसकेपछिको उसको चरित्रमा धेरै अन्तर पाइन्छ । ऊ उपन्यासभरि नै सक्रिय छे । तसर्थ उसलाई गतिशील पात्रका रूपमा राख्न सकिन्छ । ऊ यस उपन्यासकी केन्द्रीय चरित्र भएपनि काल्पनिक नारी पात्र हो । वसन्तीलाई यस उपन्यासमा प्रेममा पागल भएकी नायिकाको रूपमा चित्रण गरिएको छ । आफ्ना विवाहित लोग्नेलाई त्यागेर परपुरुषसँग दुराचारमा फस्ने नायिका वसन्तीले सानो भेटमा नै गङ्गे अर्थात् गगनसिँहलाई आफ्ना तनमन सुम्पेकी छे । यसका साथै प्रेमले उसलाई साहसी पनि बनाएको छ । सिलाडेको त्यत्रो जालबाट उम्कनसक्ने र ककनीबाट रातभरमा नै पशुपतिसम्म एउटी बूढीको सहारामा हिँडेर आइपुग्न सक्ने बहादुर नारीको रूपमा पनि ऊ यस उपन्यासमा देखा परेकी छे । आफ्ना प्रेमीमाथि अनिष्ट हुने ठानेर महारानी समक्ष आफू पागल भएको अभिनय गर्न सक्ने वसन्ती एउटी सफल अभिनेत्री पनि बनेकी छे । असभ्य कृषक परिवारमा जन्मेकी मीठू एक सुसंस्कृता नायिका वसन्तीको रूपमा विकसित भएकी छे । नेपालको इतिहास खोजी खोजी पढ्ने (राणा, वसन्ती, पूर्ववत्, पृ. ६१) र फत्यजङ्ग र अभिमानसिँहलाई समेत देशमा विद्यमान राजनीतिक र आर्थिक समस्याको मूल चुरो पहिचान गराउन सफल भएकी (राणा, वसन्ती, पूर्ववत्, पृ. १८०) वसन्ती यस उपन्यासमा एक विदुषीका रूपमा पनि आएकी छे । यति हुँदाहुँदै पनि वसन्तीको केन्द्रीय भूमिका एक प्रेमिकाको रूपमा मात्र सीमित छ । ऊ दरबारबाट भागेर भएपनि आफ्ना प्रेमीको लागि ककनीजस्तो एकान्त स्थलमा गएर गुप्तवास बस्न राजी भएकी छे । तसर्थ उसलाई यस उपन्यासमा एउटी अति सुन्दर, भावुक र पागल प्रेमिकाको रूपमा

उभ्याइएको छ । यस बाहेक वसन्ती यस उपन्यासमा उपन्यासकारको सामाजिक दर्शन र विद्रोहको स्वर मुखरित गर्ने मुखपात्रको रूपमा पनि आएकी छे ।

गगनसिँह

गगनसिँह यस उपन्यासको नायक हो । ऊ पनि वसन्ती जस्तै प्रेममा पागल भएको छ । यस उपन्यासमा सुरूमा गङ्गोबाट उसको चारित्रिक विकास हुँदै गएर अन्त्यमा काजी गगनसिँह बन्न पुगेको छ । त्यसैले ऊ एउटा गतिशील पात्र हो । “ असत्य र अन्यायको अगाडि पनि थरथर काँप्ने, हत्यारा, षड्यन्त्रकारी, चाप्लुसी काजी र भारदार, आफ्नै साथीकी स्वास्नीलाई हरण गर्ने र आफ्नी प्रेयसीलाई अरूकी स्वास्नी दावी गराएर बस्ने अनैतिक र कामुक, स्वार्थ र प्रेममा अन्धो भएर राजद्रोह गर्न खोज्ने, देशलाई खाल्डोमा खसाल्न खोज्ने र विदेश भाग्न खोज्ने पलायनवादी...” (शर्मा, डायमनशमशेर राणाको वसन्ती या बेइमानी ?, (भक्तपुर: जनप्रिय पुस्तकालय, २०३७) पृ. १) नायकको रूपमा गगनसिँह आएको छ । “यस उपन्यासमा नायक गगनसिँहको चरित्र धेरै रिसाहा, शङ्कालु, ईर्ष्यालु र असहिष्णु छ । उसलाई एक पागल प्रेमीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । वसन्तीको मृत्युमा महारानीलाई समेत मार्ने आँट गर्ने गगनसिँह आफ्नै चारित्रिक कमजोरीले गर्दा आत्महत्या गर्नसम्म तत्पर हुन्छ ।” (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५१) यस उपन्यासमा ऊ षड्यन्त्रकारी र पलायनवादी पनि देखा परेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि गगनसिँह यस उपन्यासको नायक हो किनभने यस उपन्यासको मूल कथा प्रेम विषयक छ जहाँ गगनसिँह वसन्तीलाई औधि प्रेम गर्छ र उसको लागि आत्महत्या गर्नसमेत उद्यत हुन्छ । महारानीसँग विद्रोह गर्न तम्सन्छ । सिलाडेले पारेको भ्रममा परेर एकपटक वसन्तीको हत्या गर्न लगाएपनि वास्तविकता खुलेपछि ऊ नराम्ररी तड्पेको छ । ऊ एउटा सच्चा प्रेमी भएपनि महारानीलाई आफ्नी प्रेमिकाको बारेमा जानकारी दिन डराएर उसले कायरता अँगालेको छ । वसन्तीसँग विदेश भाग्न तम्सेर ऊ पलायनवादी बनेको छ र राज्यको शक्ति दुरुपयोग गरी गाथगादी ताक्न आँटेकाले ऊ एउटा सच्चा स्वामीभक्त बन्न पनि सकेको छैन । काजी जस्तो शक्तिसम्पन्न पदमा आसिन व्यक्तिले पनि प्रेमिकाको विरहमा तड्पेर

राष्ट्रीय महत्वको विषयमा (राणा, वसन्ती, पूर्ववत्, पृ. २०५) बेवास्ता गरेकोले ऊ सच्चा देशभक्त पनि सावित हुन सकेको छैन । यस उपन्यासमा गगनसिंह शारीरिक रूपमा सुन्दर, प्रेममा सच्चा प्रेमी, शक्तिशाली भारदारका रूपमा देखा परे तापनि आत्मिक रूपमा कमजोर, शक्तिहीन, शङ्कालु, पलायनवादी, घमण्डी र स्वार्थी व्यक्तिको रूपमा देखा परेको छ । उपन्यास वियोगान्त हुनमा पनि नायकका यिनै चारित्रिक कमजोरीहरू प्रमुख कारक तत्व बनेका छन् ।

जङ्गबहादुर :

जङ्गबहादुर यस उपन्यासको सहनायक हो र ऊ धीरोदात्त चरित्रको छ । ऊ एक बुद्धिमान, कुलीन, देशभक्त, इमान्दार, बहादुर र विद्वान व्यक्तिको रूपमा यस उपन्यासमा देखा परेको छ । उसका कुनै दुर्गुणको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छैन । यस उपन्यासमा ऊ गगनसिंहको सहयोगीको रूपमा आएको छ ।

महारानी लक्ष्मीदेवी

महारानी लक्ष्मीदेवी यस उपन्यासमा प्रतिनायिकाको रूपमा देखा परेकी छिन् । उनी महारानीजस्तो राष्ट्रको अति उच्च स्थानमा रहेर पनि आफ्ना नोकरसँग अनैतिक सम्बन्ध गाँस्ने कुलटा नारीको रूपमा चित्रित छिन् । गगनसिंह र वसन्तीको प्रेममा बाधा पुऱ्याउने खलनायिकाको रूपमा उनलाई लिइएको छ । राज्यको कानून र परम्परा मिचेर युवराज सुरेन्द्रलाई पदच्युत गरी आफ्ना छोरा रणेन्द्रलाई राजा बनाउन खोज्ने षड्यन्त्रकारीका रूपमा महारानीको चरित्र उभ्याइएको छ । यसरी महारानी यस उपन्यासमा षड्यन्त्रकारी र दुष्चरिताको रूपमा आएकी छिन् ।

श्री ५ राजेन्द्र

श्री ५ राजेन्द्र शक्तिहीन, डरपोक, स्त्री आज्ञा उल्लङ्घन गर्न नसक्ने कायर राजाको रूपमा देखिएका छन् । उनले शासन सत्ताको सम्पूर्ण बागडोर महारानीलाई

सुम्पेर पनि शासनमा हस्तक्षेप भने गरिरहेका छन् । उनको उल्लेख्य भूमिका उपन्यासमा देखिएको छैन ।

सिलाडे

सिलाडे यस उपन्यासको प्रतिनायक हो । ऊ दुष्ट र षड्यन्त्रकारी व्यक्तिको रूपमा यस उपन्यासमा देखा परेको छ । बाहिर स्वामीभक्तिको स्वाड पार्ने र भित्रभित्र स्वयम् आफ्ना मालिक विरुद्ध षड्यन्त्र गर्न पनि ऊ पछि परेको छैन । उसले वसन्ती र गगनसिंहको बिछोड गराएको छ । उसको असल गुण उपन्यास भरि कतै भेटिँदैन ।

माथवरसिंह थापा वीर, शक्तिशाली र देशभक्त व्यक्तिका रूपमा आए पनि आफूविरुद्ध भइरहेको षड्यन्त्रको गन्ध पाउन नसक्ने उच्चताभाष भएको व्यक्तिको रूपमा आएको छ । चौतारिया फत्यजङ्ग कमजोर नेताको रूपमा उपन्यासमा देखा परेको छ । डम्बरे आफ्नी स्वास्नीलाई बहिनी भनेर दरबार पठाउने लालची र पछि आफ्ना हातबाट फुत्किसकेपछि मात्र आफ्ना गल्ती थाहा पाउने अदूरदर्शी र कमजोर पात्रको रूपमा देखा परेको छ । युवराज सुरेन्द्र सनकी र आफ्ना दायित्व बुझ्न नसक्ने कमजोर व्यक्तिका रूपमा आएका छन् । यी बाहेकका पात्रको उपन्यासमा उल्लेख्य भूमिका र चरित्र देखा परेको छैन ।

‘वसन्ती’ उपन्यासका पात्रहरूको चरित्रमा आन्तरिक र बाह्य दुवै प्रकारको द्वन्द्व पाइन्छ । आन्तरिक द्वन्द्वमा वसन्ती र गगनसिंहको मानसिक द्वन्द्व, सिलाडेले वसन्तीलाई मार्न खोज्दाको उसको मनभित्र रहेको सत्-असत् पक्षको द्वन्द्व, वसन्तीले डम्बरे छोडी गङ्गोसँग लाग्नुअघिको उसको मानसिक द्वन्द्वलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ, भने महारानीले शक्ति प्राप्त गर्नका लागि गरेका षड्यन्त्र, सिलाडे र वसन्तीबीचको मृत्यु र जीवनरक्षा बीचको संघर्ष जस्ता घटनालाई बाह्य द्वन्द्वका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसरी हेर्दा उपन्यासकार ‘वसन्ती’ उपन्यासमा भूमिकाअनुरूप पात्रको चयन गर्न सफल भएका छन् । ऐतिहासिक पात्रलाई पनि इतिहासमा भएको उनीहरूको भूमिका बमोजिम न्याय गर्न सफल भएका छन् ।

३.१.५. देश, काल र वातावरण /परिवेश

देशले स्थान, कालले समय र वातावरण वा परिवेशले समय, स्थान र कार्यको तत्कालीन बाह्य आन्तरिक यथस्थितिलाई बुझाउँछ । उपन्यासको देश, काल र वातावरण भन्नाले त्यो उपन्यासले लिएको समय, स्थान र त्यो उपन्यासभित्र घटेका आन्तरिक र बाह्य घटनाको परिवेशलाई जनाउँछ । उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको उपन्यास 'वसन्ती' ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले यसले नेपालको इतिहासमा घटेको विभत्स घटना कोतपर्व पूर्वको र सुगौली सन्धि पछिको समयको विषयवस्तु समेटेको छ । 'डायमनशमशेरको 'वसन्ती' ले मुख्तियार (प्रधानमन्त्री) माथवरसिंहको मरण (१७ मई १८४५) र काजी-मन्त्री) गगनसिंहको मरण (१४ सेप्टेम्बर १८४६) पार गर्दै जङ्गबहादुरको उदय र उन्नतीको औपन्यासिक कथा कहन्छ ।'(राई, पूर्ववत्, पृ. १०३) 'सुगौली सन्धि आसपासको अन्तरविरोध र जङ्गबहादुर पूर्वको पृष्ठभूमिको राजनीतिलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको उपन्यास हो, डायमनशमशेरको वसन्ती ।' (उप्रेती, पूर्ववत्, पृ. २०९) वि.सं. १८९५ सालदेखि वि.सं. १९०३ सालसम्मको अर्थात् आठ वर्षको समयावधिभित्र वसन्ती उपन्यास समेटिएपनि भीमसेन थापाको प्रसङ्गजस्ता पूर्व प्रसङ्गरूपसमेत यस उपन्यासमा समेटिएकाले मूलतः आठ वर्षको कथानक समेटिएपनि यसले त्यसपूर्वको नेपालको इतिहासको घटनाक्रमलाई पनि समेटेको छ । सम्वत् १८९५ को एक भदौरे भरिदेखि गगनसिंहको हत्याको दिनसम्मको समय नै वसन्ती उपन्यासले समेटेको मूल समय हो । त्यसबेलाको राजनीतिक, सामाजिक र साँस्कृतिक पक्षको चित्रण पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

'वसन्ती' उपन्यास मूल रूपमा दरबारिया परिवेशमा नै घटेको देखाइएको छ । काठमाडौँ उपत्यका यस उपन्यासको केन्द्रविन्दु हो । हनुमानढोका दरबार, जङ्गबहादुरको निवास, ककनीस्थित वसन्तबाग, गगनसिंहको काठमाडौँस्थित निवास, जावलाखेल, पशुपतिनाथको सेरोफेरो, ब्रिटिस राजदूतावास आदि काठमाडौँभित्रका स्थानहरूमा यस उपन्यासका घटना घटेका छन् । परोक्ष रूपमा

काशी, बम्बईलगायतका भारतका कतिपय ठाउँहरूको समेत यहाँ चर्चा गरिएको छ । यस उपन्यासका अधिकांश महत्वपूर्ण घटनाहरूको केन्द्रबिन्दु भने वसन्तबाग र राजदरबार नै हुन् । '२००६ सालमा प्रकाशित 'वसन्ती'ले राणातन्त्र थालिनु अघिको काठमाडौँमा हामीलाई घुमाउँछ ।' (शर्मा, 'नेपालीमा दुइटा ऐतिहासिक उपन्यास', पूर्ववत्, पृ. ४४)

सुगौली सन्धिपछिको देशभित्रका षड्यन्त्र, राजनीतिक दाउपेच र तिनै दाउपेचभित्र घटेका सत्तासमीकरण र धुवीकरणका घटनाहरूको योग नै 'वसन्ती' उपन्यास हो । मूल कथानक वसन्ती र गगनसिँहको प्रेम पनि यिनै घटनावलीबाट प्रभावित छ र तिनै षड्यन्त्र र दाउपेचभित्र अल्मलिई रहेको छ । आफ्ना छोरालाई राजा बनाउने महारानी लक्ष्मीदेवीको महत्वकाङ्क्षाले नै कोतपर्वको सिर्जना गरेको हो । यही कोतपर्व पूर्वको नेपालको इतिहासमा घटेका हिंसा, सत्ताप्राप्ति र सत्ताच्युतका षड्यन्त्र तथा पजनी र नियुक्तिजस्ता राजनीतिक घटनाक्रम नै यस उपन्यासको परिवेश वा वातावरण हो ।

'परिवेश बाह्य र आन्तरिक गरी दुई किसिमका पाइन्छन् । आफूले देखेको, भोगेको परिवेश बाह्य हो र अनुभव गरेको परिवेश चाहिँ आन्तरिक हो । मानिस भावुक तथा विचारशील प्राणी भएकाले यी दुवै परिवेशमा बाँचेको हुन्छ ।' (पराजुली, दृष्टिपात, (सिलगढी: सुमेरू प्रेस, २०४६) पृ. ३३) बीसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा जन्मिएका डायमनशमशेर राणाले 'वसन्ती' उपन्यासको परिवेश चाहिँ उन्नाइसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्ध र बीसौँ शताब्दीको पूर्वार्द्धको लिएका छन् । तर त्यस समयको परिवेशको सफल चित्रण उनले यस उपन्यासमा गरेका छन् । 'वसन्ती' उपन्यासमा तत्कालीन समयको नेपालको राजनीतिक, सामाजिक र साँस्कृतिक परिवेश राम्रोसँग उतारिएको छ ।

३.१.६. संवाद/कथोपकथन

'वसन्ती' उपन्यासका संवादहरू सरल, सहज र स्वाभाविक छन् । छोटा-छोटा संवाददेखि एक अनुच्छेदसम्मका वा सोभन्दा बढी लामा संवादहरूको पनि प्रयोग भएको छ । पात्रअनुकूल संवादको प्रयोग गरी उपन्यासको संवादयोजनालाई स्वभाविक बनाउन उपन्यासकार सफल भएका छन् । 'वसन्ती' उपन्यासका संवादमा सरल, मिश्र र

संयुक्त सबै प्रकारका वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । संस्कृतका ऋचाहरू तथा सूक्तिहरू पनि संवादयोजनाको क्रममा आएका छन् तर यस्ता सुक्तिको नेपालीमा अनुवाद गरेर पाठकलाई सुबोध्य बनाइदिएकाले यस्ता संवाद दुर्बोध्यभ ने बनेका छैनन् । पात्रअनुरूपको संवाद योजना तयार पारी उनीहरूको स्तरअनुरूप बोल्न लगाउनु उपन्यासकारको संवाद योजनाको खास विशेषता हो । अपठित बुढीको मुखबाट उपन्यासकारले यस्तो संवाद बोल्न लगाएका छन्,- 'हैन तिम्रा करड चिलाए कि कसो ?'(पृ. ३८) त्यस्तै भर्खर पहाडबाट आएकी नौली सुसारे चिनीयाको मुखबाट तामाडेली शैलीमा नेपाली भाषा यसरी बोल्न लगाएका छन्,- 'काजी (गगनसिंह) भित्र पाल्नु भैसकेपछि मो आएको, त्यो मुन्छे यै थलोमा उभिएर लाटाले केरा हेरेको जस्तो गरी पोखरीलाई ट्वाल्ल हेरिबसेको थियो । अहिले कता गएछ कुन्नि ?'(पृ. ७५)

उपन्यासकारले पात्रहरूलाई संवाद भन्न लगाउँदा उखान टुक्काको पनि प्रयोग गरेका छन्, जस्तै,-

'मनको लड्डू घिउसित खानु भनेको यही हो....।' (पृ. ३५)

'उहिलेका कुरा अस्तित्व नै खुइले, मलाई केही सम्झाउनुपर्दैन....।' (पृ. ३९)

'वसन्ती' वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास भएपनि यसमा संवादको प्रयोग उचित मात्रामा गरिएको छ । त्यसैले उपन्यासकार 'वसन्ती' उपन्यासको संवाद योजनामा सफल देखा परेका छन् । त्यस्तै उपन्यासकारका जीवनजगत् सम्बन्धी मान्यताहरू प्रकट गर्न पनि यस उपन्यासमा संवादको प्रयोग सफल रूपमा गरिएको छ ।

३.१.७. उद्देश्य

'वसन्ती' ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले तत्कालीन अवस्थाको राजनीतिक र सामाजिक वस्तुस्थितिको चित्रण गर्नु यसको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ । तत्कालीन नेपालको दरबार र त्यसबेलाको राजनीतिक अवस्थाको चित्रण गरिएकाले वर्तमानका पाठकलाई विगतको राजनीतिक अस्थिरता र त्यसबाट सृजित राजनीतिक, सामाजिक,

आर्थिक र साँस्कृतिक विसङ्गतिको यथार्थ अवस्थाको ज्ञान हुन्छ । यही यथार्थ वस्तुस्थितिको चित्रण गर्नु यसको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

“वसन्ती” राम्रो शैलीमा लेखिएको उद्देश्यगर्भित उपन्यास हो । ऐतिहासिक उपन्यास दीर्घकालीन सामन्ती शासनको यो परिणाम हो ।...गगनसिँहको हत्या जङ्गबहादुरको हातबाट भएको थिएन भन्नु यसको उद्देश्य हो ।...यो उपन्यासमा वसन्तीलाई निमित्त बनाउँदै जङ्गबहादुरको उदय र त्यसको कारण देखाइएको छ ।’ (

जोशी, आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक, (काठमाडौँ: साझा प्रकाशन, २०२१) पृ. २१२) ‘डायमनशमशेर राणाको ‘वसन्ती’ उपन्यास बेलायती साम्राज्यवादी षड्यन्त्रलाई चोख्याउने र नेपालको इतिहासमा सधैं कलङ्कित रूपमा सम्झिरहने बेलायती साम्राज्यवादको एक इमान्दार नोकर जङ्गबहादुर राणालाई नैतिकवान, देशभक्त र राजभक्त सावित गर्ने उद्देश्यले लेखिएको हो ।’ (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १) ‘वसन्ती’ मा लेखकको उद्देश्य चाहिँ भूमिका अनुसार जङ्गबहादुर राणाको जल्दोबल्दो व्यक्तित्वको चिनारी गर्नु थियो तर यसमा जङ्गबहादुर सहायक पात्रको रूपमा मात्र चित्रित छन् ।’ (शर्मा, ‘नेपालीमा दुइटा ऐतिहासिक उपन्यास’, पूर्ववत्, पृ. ४६)

यसबाहेक ‘वसन्ती’ उपन्यासको रचनाको उद्देश्य षड्यन्त्रबाट सञ्चालित राज्यसत्तामा रक्तपातबाटमात्र सत्ता परिवर्तन हुन्छ र जनताले सुख पाउन सक्दैनन् भन्ने देखाउनु पनि रहेको छ । ‘महाराजको कमजोरीबाट फाइदा उठाएर जेठी र माहिली महारानीको सत्ता हत्याउने सौतेनी होडबाजीमा कति देशभक्तको ज्यान गयो । निहित स्वार्थीहरूको दुनो सोभियो । यतिबेला यो घुमैलो अवधिलाई आफ्ना विवेक र ऐतिहासिक तथ्यको सन्तुलनमा सर्वसाधारण नेपाली समक्ष चिनाइदिनु ‘वसन्ती’को मूल लक्ष्य रहेको छ ।’ (उप्रेती, पूर्ववत्, पृ. २१०)

३.१.८. भाषा-शैली

‘वसन्ती’ उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । उपन्यासकारले अन्य पुरुषका पात्रहरू चयन गरेर उपन्यासको वर्णन गरेका छन् । भाषा सरल र स्वभाविक भए पनि संस्कृत र हिन्दी शब्दहरूको प्रयोग पनि प्रशस्त गरिएको छ । यसमा उखान-

टुक्का र सुक्तिहरूको यथोचित प्रयोग पाइन्छ । प्रकृति चित्रणका दृष्टिले पनि उपन्यास उत्कृष्ट छ । संवादको समुचित प्रयोगले उपन्यासमा नाटकीयताको भूभूत्वको पनि देखा परेको छ । काल्पनिक उपकथाहरू जोडेर उपन्यासलाई नाटकीय र कारुणिक बनाइएको छ । विभिन्न किसिमका प्रतीक र पूर्वसङ्केतको प्रयोगले उपन्यासलाई उत्कृष्ट बनाइएको छ ।

‘वसन्ती’ उपन्यासमा कौतुहल, लालसा, अधर, दृष्टिगोचर, प्रविष्ट, देदीप्यमानजस्ता थुप्रै संस्कृत शब्दहरू तथा अदव, तहवील, नसीवजस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग भएको छ । यसका साथै उपन्यासमा उखान-टुक्काहरू र सूक्तिहरूको प्रयोग पनि भएको छ । जस्तै,- मुटुमा किला धस्नु, मनको लड्डु घिउसित खानु, मुटुमा किला धस्नु, अकबरी सुन भए जलपको के आवश्यकता, कि हस्तीनापुरीको रजाई कि चपरीमुनिको वास आदि ।

यस उपन्यासमा प्रशस्त अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पनि भएका छन्, जस्तै,- धुइँधुइँति, लबालब, टुप्लुक्क आदि । त्यस्तै कानेकाने पिच्चाको डुमजस्तो, चन्द्रमाको निम्ति बालक रोएको जस्तो जस्ता उपमाको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा प्रशस्त पाइन्छ । यसबाहेक यस उपन्यासमा प्रतीक र बिम्बहरूको पनि प्रशस्त प्रयोग पाइन्छ । शिवपुरी डाँडाको चुचुरोलाई मीठूको स्तनको प्रतीक, छातालाई गड्गेको लिङ्गको प्रतीक, स्वयम् नायिका वसन्तीलाई वासनाको प्रतीक आदि यस्ता प्रतीकका केही उदाहरण हुन् ।

‘वसन्ती’ उपन्यासमा उपन्यासकारले भाषालाई आलङ्कारिक र कवितात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । उदाहरणमा,- “यस्ता कति नयाँ दिनले चियाए, आए, गए । कति रात परे, साँभ ढल्यो, कति कोइली कराए, कति न्याउली रोए, कति तोरी फूले, जुनिलो भुले तर अझ वसन्ती गगनसिँहसँग काठमाडौँ जान सकेकी छैन.....।” त्यस्तै प्रकृति चित्रण पनि बेजोड देखिन्छ - “त्यस तलाउमाथि राजहंसको छाती र हावाको मन्द गतिले पारेका पानीका साना-साना लहरहरू नागबेली पर्दै सूर्यको किरणमा पालैसित

टल्किरहेका थिए । श्यामा र पट्टूको सुरिलो मीठो बोली, बीच-बीचमा कोइलीको कण्ठध्वनिले त्यो वाटिका गुञ्जिएको थियो ।”

‘वसन्ती’ उपन्यासको वाक्य गठन सरल, मिश्र र संयुक्त सबै प्रकारबाट भएको छ । संस्कृत शब्द वा वाक्यले कतै कतै उपन्यासलाई दुर्बोध्य बनाउन खोजेको आभास मिले पनि समग्रमा उपन्यास को भाषिक प्रयोग सरल छ ।

समग्रमा भन्दा ‘वसन्ती’ उपन्यासको भाषा-शैली रोचक र सुन्दर छ । कल्पनाका फूलबुट्टा जड्दा अस्वभाविक घटनाको चित्रण गर्ने र संस्कृत तत्सम शब्दको बढी प्रयोग गर्नेजस्ता सामान्य कमजोरी देखिए पनि उपन्यासकारको इतिहास र कल्पनालाई जोड्ने विशिष्ट रचना कौशलले त्यस्ता कमजोरीलाई ओभरलै पारी उपन्यासको भाषा-शैलीलाई चम्काएको छ । तसर्थ ‘वसन्ती’ सरल, सहज, र सुन्दर शैलीमा लेखिएको एउटा उत्कृष्ट ऐतिहासिक उपन्यास हो ।

३.२. ‘सेतो बाघ’ उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

‘सेतो बाघ’ डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको प्रथम चरणको र अभि विशेष गरी सम्पूर्ण उपन्यासहरूमध्येको उत्कृष्ट उपन्यास हो । यसले डायमनशमशेर राणालाई एक सफल ऐतिहासिक उपन्यासकारको रूपमा स्थापित गराएको छ । यस उपन्यासमा जगतजङ्ग र जङ्गबहादुरको कथामा राणा परिवेशको चित्रण गरी तत्कालीन नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा साँस्कृतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । तीन सय अठहत्तर पृष्ठमा समेटिएको यस उपन्यासमा तिन पृष्ठ (परिच्छेद उन्नाइस) देखि तेइस पृष्ठ (परिच्छेद चौबिस) सम्मका साना-ठूला गरी त्रिचालिस परिच्छेद छन् । (राणा, सेतो बाघ, सातौँ सं., (काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५०) २०४१ सालमा श्रीमती ग्रेटा राणाद्वारा अङ्ग्रेजी भाषामा, २०४४ सालमा काजुहिको साइकीद्वारा जापानी भाषामा र रविन कुञ्जद्वारा फ्रान्सेली भाषामा यसको अनुवाद गरिएको छ । नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासको क्षेत्रमा उत्कृष्ट, सफल तथा अत्यन्त लोकप्रिय मानिएको ‘सेतो बाघ’ उपन्यास नै सम्भवतः सबैभन्दा धेरै भाषामा अनुवाद भएको पहिलो नेपाली उपन्यास हो । तत्काल आधारमा ‘सेतो बाघ’ उपन्यासलाई निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ ।

३.२.२. कथानक/कथावस्तु/विषयवस्तु

जङ्गबहादुर राणाद्वारा स्थापना गरिएको एकतन्त्रीय राणा शासनको सुरुको समयावधिको नेपालको राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको चित्रण 'सेतो बाघ' उपन्यासको मूल विषयवस्तु हो । जगतजङ्ग र शाहज्यादीबीचको प्रेमकथा यसको गौण कथावस्तु हो । यस उपन्यासले राणा शासनको समयमा दरबारभित्र र बाहिर घटेका राजनीतिक घटना, षड्यन्त्र र दाउपेचको चित्रण गरेको छ । यो उपन्यास कोतपर्वपछि जङ्गबहादुरले हत्याएको राजनीतिक शक्ति र उनले सुरु गरेको एकतन्त्रीय राणा शासनबाट उत्पन्न नेपालको राजनीतिक परिस्थितिको चित्रण गर्न सफल भएको छ ।

३.२.३. कथासार

नेपाल र तिब्बतबीच हुन लागेको युद्धको विषयलाई लिएर श्री ५ सुरेन्द्र र जगतजङ्गबीचको वार्तालापबाट यस उपन्यासको कथा सुरु गरिएको छ । जर्नेल बमबहादुर राणा र जर्नेल धीरशमशेर राणाको नेतृत्वमा नेपाली फौज केरूड र कुतीको बाटो ल्हासा हान्न निस्कन्छ । वीरशमशेरको जेठी शाहज्यादीसँग विवाह गर्न तय गरिन्छ तर शाहज्यादी जगतजङ्गलाई प्रेम गर्न थालिन्छन् । जगतजङ्ग र शाहज्यादीबीच प्रेम सुरु हुन्छ । माहिला साहेबज्यू उपेन्द्रविक्रमकी छोरी धनहजुरीसँग मिलेर शाहज्यादीले धनहजुरीको विवाह वीरशमशेरसँग गराई आफूले जगतजङ्गसँग विवाह गर्ने योजना बनाउँछिन् । बिरामी परेकाले जलवायु परिवर्तन गर्न उपेन्द्रविक्रम पूर्वी पहाडमा धनहजुरीलाई पनि लिएर गएका हुन्छन् । नर्मदेश्वर महादेवस्थानमा पूजा गर्न शाहज्यादी र जगतजङ्ग पनि त्यहाँ पुगेका हुन्छन् । वीरशमशेर सैनिकअभ्यास गर्दागर्दै बिरामी परेर उपेन्द्रविक्रमको निवास स्थानमा ल्याइएका हुन्छन् । शाहज्यादी र जगतजङ्गको बीचमा प्रेम परेको र आफूले शाहज्यादी प्राप्त गर्न नसक्ने कुरा थाहा पाएर वीरशमशेर जगतजङ्गमाथि आक्रमण गर्छन् । ती दुईको भगडालाई शाहज्यादीले रोक्छन् ।

उता परिस्थिति आफ्नो प्रतिकूल बन्दै गएको ठानी नहुने मामाभन्दा कानो मामा जाती भन्ने उखानजस्तै शाहज्यादी नपाएपनि धनहजुरीमै चित्त बुझाउने उद्देश्यले वीरशमशेरले सोमनाथ पण्डितमार्फत शाहज्यादी र आफ्ना कुण्डली नमिलेको भन्ने बहाना बनाई शाहज्यादीको विवाह जगतजङ्गसँग र आफ्ना विवाह धनहजुरीसँग गर्ने व्यवस्था मिलाउँछन् तर सोमनाथले जङ्गबहादुरलाई यथार्थ कुराको भेद खोल्छन् । जङ्गबहादुरको चलाखीपूर्ण व्यवहारले जगतजङ्गको विवाह शाहज्यादीसँग हुन्छ । जङ्गबहादुरकी जेठी र माहिली छोरीको युवराज त्रैलोक्यसँग र साहिँली छोरीको राजकुमार नरेन्द्रका साथ विवाह हुन्छ । सोमनाथलाई प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको वकालत गरेवापत देशनिकाला गरिन्छ । जगतजङ्ग र शाहज्यादीबाट जन्मेका पुत्रलाई जन्मनासाथ जर्नेलको उपाधी दिइन्छ ।

श्री ५ त्रैलोक्य र नरेन्द्रले जगतजङ्गलाई जङ्गबहादुरको शेखपछि श्री ३ महाराज बनाउने कसरत गर्छन् तर जङ्गबहादुर यसमा सहमत हुँदैनन् । राजदरबारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको जोडले गर्दा जङ्गबहादुरले श्री ३ को रोल छोराबाट छोरोमा सर्ने रोलक्रम बाँध्न अस्वीकार गरेपनि श्री ३ को खानगी भाइमा सर्ने परिपाटी भने बसाउँछन् ।

पत्थरघट्टामा शिकार खेल्न गएको बेला उहाँ नै जङ्गबहादुरको मृत्यु हुन्छ । आफ्ना मृत्युपूर्व आफू मरेको खबर आफ्ना छोरा र ज्वाइँलाई नदिई भाइहरूलाई मात्र दिनु भन्ने उनको निर्देशनमुताविक भाइहरूलाई खबर पुऱ्याइन्छ । रणोद्दीपसिंह श्री ३ तथा प्रधानमन्त्री हुन्छन् । जगतजङ्गलाई श्री ३ बनाउने राजपरिवारको योजना असफल भएपछि श्री ५ त्रैलोक्य आफ्ना भाइ नरेन्द्र र भिनाजुसँग मिलेर जगतजङ्गलाई श्री ३ बनाउने योजना बनाउँछन् तर त्यो योजनाले कार्यरूप लिन नपाउँदै कानमा सेफिट्रक भएर युवराजको मृत्यु हुन्छ । आफ्ना मृत्यु नजिक देखेका युवराजले आफ्ना भाइ र भिनाजुप्रति शड्का गरी आफ्नी कान्छी पत्नीलाई नरेन्द्र र जगतजङ्गसँग सतर्क हुने सल्लाह दिन्छन् । उनको मनमा ती दुईजना मिलेर एउटा श्री ५ र अर्को श्री ३ बन्ने दाउमा बालक श्री ५ पृथ्वीको हक खोस्छन् कि भन्ने शड्का उत्पन्न हुन्छ । त्यसको केहि

पछि श्री ५ राजेन्द्र र सुरेन्द्रको मृत्यु हुन्छ । त्रैलोक्यको अन्तिम अवस्थाको सल्लाह सम्भरेर राजमाता श्री ५ कान्छी महारानी सधैं जगतजङ्ग र नरेन्द्रको विरुद्धमा उभिन्छिन् ।

धीरशमशेरले श्री ५ नरेन्द्र र जगतजङ्गलाई श्री ३ को गाथगादी ताकेको आरोप लगाई आजीवन कारावासको सजाय दिन्छिन् । घाँटीमा हाड अड्केर धीरशमशेरको मृत्यु भएपछि रणोद्दीपसिंहको उदारताको कारण दुवैजना जेलबाट मुक्त हुन्छन् । रणोद्दीपसिंह जगतजङ्गलाई श्री ३ महाराज बनाई आफू काशीवास जाने विचार राख्दछन् तर उनको यो इच्छा शमशेर भाइहरू, श्री ५ कान्छी महारानी, बागकी मैया, केशरसिंह थापा आदि मिलेर पूरा हुन दिँदैनन् । रणोद्दीपसिंहको हत्या हुन्छ, वीरशमशेर श्री ३ महाराज र प्रधानमन्त्री हुन्छन् । जगतजङ्ग, जेठी शाहज्यादी र युद्धप्रतापजङ्ग (जगतजङ्गका छोरा) मारिन्छन् । अन्य जङ्ग भाइहरू, श्री ५ जेठी महारानी र श्री ५ नरेन्द्र बेलायती राजदूतावासमा शरण लिएर ज्यान जोगाउँछन् । जगतजङ्गको हत्या भएपछि उपन्यास को अन्त्य हुन्छ ।

३.२.४. कथानकको रूपरेखा

“.....‘सेतो बाघ’ उनैका (अर्थात् जङ्गबहादुरका) जेठा छोरा जगतजङ्गको कथा भएको छ । जगतजङ्गकै वरिपरि रङ्गमडिने यस कथाले यहाँ तिन दशकको नेपाली राजनीतिको इतिहास केलाउँछ- यसमा प्रेमको र घृणाको इतिहास, शङ्का र षड्यन्त्रको इतिहास, इवी र हत्याको इतिहास ^१” (दीक्षित, ‘परिचय’, सेतो बाघ, पूर्ववत्, भूमिका पृ. क) “सेतो बाघको कथा जङ्गबहादुरका जेठा छोरा जगतजङ्गको जीवन कहानीलाई केन्द्रविन्दु बनाएर विकसित भएको छ । तीन दशकको कथामा उपन्यासका सबै घटना सीमित भएपनि ‘सेतो बाघ’ एक सय चार वर्षभित्र नेपाली दरबारमा भएका षड्यन्त्र, हत्या र अपराधको औसत रूपको यथार्थ अभिव्यञ्जना हो ^१” (उप्रेती, पूर्ववत्, पृ. २११) यस उपन्यासले जङ्ग खलक र शमशेर खलकको पारिवारिक झगडा र एकले अर्कोलाई सिध्याउने षड्यन्त्रको जीवन्त चित्रण गरेको छ । चाकरी, चाप्लुसी गर्न र पीपलपाते चरित्र बनाउन विवश नेपाली जनताको दरिद्रताको कथा नै यो उपन्यास हो । यसमा सच्चा देशभक्तको पतन र

षड्यन्त्रकारीको उत्थान देखाइएको छ । राणा शासन नेपाली साँस्कृतिक मूल्य, मान्यता र परम्पराको अवनतिको समय हो । यस उपन्यासमा नेपाली जनताको चारित्रिक पतन र गिरेको आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । समग्रमा भन्दा जङ्ग भाइ र शमशेर खलकको जीवन कहानीलाई केन्द्रविन्दु बनाएर विकसित भएको यस उपन्यास तत्कालीन नेपाली समाजको र नेपाली जीवनस्तरको सफल नाटकको रूपमा आएको छ ।

‘सेतो बाघ’ उपन्यासको कथावस्तु दुःखान्त बनाइएको छ । जगतजङ्ग र जेठी शाहज्यादीको मृत्युपश्चात् यो उपन्यास टुडिगएको छ । जगतजङ्गको सबैमाथि विश्वास गर्ने बानी र तत्कालीन नेपालको शङ्कालु र षड्यन्त्रपूर्ण दरबारिया परिवेशले गर्दा ‘सेतो बाघ’ उपन्यास दुःखान्त बन्न पुगेको छ ।

यस उपन्यासको कथानकको बुनोट सुदृढ भएकोले यसको कथानकलाई विन्यस्त कथानकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । प्रस्तुतीका दृष्टिले यस उपन्यासको कथावस्तु कथात्मक प्रस्तुतियुक्त हो किनभने यहाँ उपन्यासकार एउटा कथावाचकको रूपमा रहेका छन् र तृतीय पुरूष शैलीमा कथावस्तु अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासको नायक जगतजङ्ग भएको हुनाले उनीसँग सम्बद्ध उपन्यासको अंश नै यस उपन्यासको प्रमुख कथावस्तु हो । सोमनाथको प्रसङ्ग, जङ्गबहादुरको प्रसङ्ग, उपेन्द्रविक्रमको प्रसङ्गजस्ता प्रसङ्गहरू उपन्यासका उप-कथावस्तु हुन् ।

‘सेतो बाघ’ उपन्यास द्वन्द्व नै द्वन्द्वले भरिएको छ । यस उपन्यासमा आदर्श र यथार्थको रूपमा द्वन्द्व देखाइएको छ । आदर्शलाई यथार्थले अन्त्यमा पराजित गरेको छ । त्यस्तै सात्विक र षड्यन्त्रको द्वन्द्वमा सात्विकपक्ष हार्न पुगेको छ । प्रेम र परिस्थितिको द्वन्द्वमा भने प्रेमपक्षले जितेको छ ।

यस उपन्यासलाई राजनीतिक आदर्शले पनि प्रभाव पारेको छ । उपन्यासकारद्वारा संसदीय व्यवस्थालाई संसारको सर्वोत्कृष्ट राजनीतिक व्यवस्था हो भनी चिनाउने काम यसै उपन्यासबाट सुरू भएको छ । सोमनाथ र देवशमशेरलाई यहाँ संसदीय व्यवस्थाका समर्थकको रूपमा देखाइएको छ ।

आँखामा पक्षघात भएपछि जङ्गबहादुर तराईको जङ्गलमा शिकार खेल्न जान्छन् । उनले त्यहाँ सेतो बाघ देख्छन् । सामान्य रूपले हेर्दा यसै सेतो बाघको आधारमा उपन्यासको नामाकरण भएभैँ लागे पनि उपन्यासको शीर्षक 'सेतो बाघ' प्रतीकात्मक छ । जङ्गबहादुरको आँखामा पक्षघात भएर टाटेपाटे बाघलाई सेतो देखेभैँ राजनीतिमा पनि उनी अदूरदर्शी देखा परेका छन् । उनले श्री ३ र प्रधानमन्त्रीको रोलक्रम भाइबाट भाइमा जाने प्रथा बसाएर भविष्यमा आफ्ना सन्तानले सत्ताको लागि आपसमा रक्तपात मच्चाउने छैनन् भन्ने जुन धारणा राखेका थिए त्यो उनको अदूरदर्शिता थियो भन्ने कुरा सत्ताको लागि उनका आफ्नै छोराहरूको रगत बगेपछि प्रमाणित भएको छ । त्यसैले उनको राजनीतिक अदूरदर्शितालाई यहाँ प्रतीकात्मक रूपमा 'सेतो बाघ' मानिएको छ । तसर्थ यही प्रतीकात्मक अर्थ नै 'सेतो बाघ' उपन्यासको शीर्षक बनेको छ ।

३.२.५. चरित्र/पात्र

सेतो बाघ उपन्यास ऐतिहासिक भएकोले यसमा तत्कालीन समयका इतिहासमा सम्बद्ध बहुपात्र समावेश रहेका छन् । यस उपन्यासमा आएका जगतजङ्ग, श्री ५ सुरेन्द्र, जङ्गबहादुर, धीरशमशेर, उपेन्द्रविक्रम, जितजङ्ग, पद्मजङ्ग, युद्धप्रतापजङ्ग, युवराज त्रैलोक्य, नरेन्द्रविक्रम, वीरशमशेरलगायत उनका सत्र भाइ शमशेरहरू, केशरसिंह थापा, कृष्णशमशेर, रणवीरजङ्ग, ललितजङ्ग, डम्बरजङ्ग, बबरजङ्ग, श्री ५ राजेन्द्र, कुलमानसिंह बस्नेत, संग्रामसूर बिष्ट, सुब्बा टङ्कनाथ, होमनाथ, बमबहादुर राणा, श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम, रणोद्दीपसिंह, जगतशमशेर, खजान्ची शिवप्रसाद, श्री ५ जेठी र कान्छी महारानी, जेठी शाहज्यादी, धनहजुरी, बागकी कान्छी मैयाँ (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३०६-३१२) आदि पात्रहरू ऐतिहासिक हुन् भने सोमपाल, केशर, भोला, हेमप्रसाद, नरसिंहनाथ, च्याङ्वा, शशिकला, लक्ष्मी केटी, इसकपरीलगायतका दरबारिया नोकरचाकरहरू आदि काल्पनिक हुन् ।

'वसन्ती' उपन्यासका कतिपय ऐतिहासिक पात्रहरूलाई अनैतिहासिक भनेर सङ्केत गरेभैँ कुसुम शर्माले आफ्ना शोध-पत्रमा यस उपन्यासका कुलमानसिंह बस्नेत, संग्रामसूर

बिष्ट, सुब्बा टंकनाथ, होमनाथ, खजान्ची शिवप्रसाद, जर्नेल कृष्णबहादुर र केदारनरसिंहलाई काल्पनिक पात्र भनेकी छिन् । (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ८६-८७) तर यी पात्रहरू काल्पनिक नभएर ऐतिहासिक नै हुन् । जर्नेल कृष्णबहादुर जङ्गबहादुरका काहिँला भाइ थिए (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३२३) भने बद्रीनरसिंहका छोरा केदारनरसिंह रणोद्दीपसिंहको हत्यापछि १९४२ साल पर्वमा जङ्ग भाइहरू र श्री ५ त्रैलोक्यकी जेठी महारानीसँग ब्रिटिस रेजिडेन्समा शरण लिन पुगेका थिए । (यादव, पूर्ववत्, पृ. २१२) त्यस्तै कुलमानसिंह बस्नेत, संग्रामसूर बिष्ट, खजान्ची शिवप्रसाद, सुब्बा टंकनाथ र होमनाथलाई १९३८ सालमा रणोद्दीपसिंहविरुद्ध षड्यन्त्र रचेकोमा दण्ड दिइएको थियो । सुब्बा टंकनाथ र होमनाथलाई ब्राह्मण भएकाले मुडेर जातिच्यूत गरिएको थियो भने बाँकी अन्यलाई काटिएको थियो । (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३४६)

‘सेतो बाघ’ उपन्यासका पात्रहरूलाई लिङ्गगत रूपमा विभाजन गर्दा जगतजङ्ग, श्री ५ सुरेन्द्र, जङ्गबहादुर, धीरशमशेर, उपेन्द्रविक्रम, जितजङ्ग, पद्मजङ्ग, युद्धप्रतापजङ्ग, युवराज त्रैलोक्य, नरेन्द्रविक्रम, वीरशमशेरलगायत उनका सत्र भाइ शमशेरहरू, केशरसिंह थापा, कृष्णशमशेर, रणवीरजङ्ग, ललितजङ्ग, डम्बरजङ्ग, बबरजङ्ग, श्री ५ राजेन्द्र, कुलमानसिंह बस्नेत, संग्रामसूर बिष्ट, सुब्बा टंकनाथ, होमनाथ, बमबहादुर राणा, श्री ५ पृथ्वीवीरविक्रम, रणोद्दीपसिंह, जगतशमशेर, खजान्ची शिवप्रसाद, भोला, हेमप्रसाद, नरसिंहनाथ, च्याङ्वा, सोमपाल, केशर आदि पुरुषपात्रअन्तर्गत पर्दछन् भने श्री ५ जेठी र कान्छी महारानी, जेठी शाहज्यादी, धनहजुरी, बागकी कान्छी मैयाँ, शशिकला, लक्ष्मी केटी, इसकपरीलगायतका सम्पूर्ण दासीहरू स्त्रीपात्रअन्तर्गत पर्दछन् ।

यस उपन्यासमा आएका कतिपय पात्रहरूको उपन्यासमा कुनै प्रत्यक्ष भूमिका छैन । उपन्यासका कुनै पात्रहरूले घटना सम्झँदा वा भन्दा त्यस्ता पात्रहरूको नाम आएको छ । यस उपन्यासमा दलाइ लामा, अमरसिंह थापा, अभिमानसिंह, राजेन्द्रलक्ष्मी, पृथ्वीनारायण शाह, रणबहादुर शाह आदि पात्रहरू गतिशील छन् भने कतिपय पात्रहरूको नाममात्र उल्लेख भएकोले उपन्यासमा तिनको चरित्रमाथि कुनै प्रकाश पारिएको छैन ।

जगतजङ्ग

जगतजङ्ग यस उपन्यासका नायक हुन् । उनी धीरललित चरित्रका छन् । उनलाई यस उपन्यासमा वीर व्यक्ति, आदर्श प्रेमी र दानवीर चरित्रको रूपमा उभ्याइएको छ । गतिशील चरित्र भएका जगतजङ्गको शारीरिक बनौट पनि सुन्दर छ । सबैमाथि पूर्णरूपमा विश्वास गर्ने बानी नै उनको प्रमुख कमजोरी हो र उपन्यास दुःखान्त बन्नुमा पनि यहि कारण प्रमुख भएको छ । उपन्यासकारले उनलाई सुरुमा जङ्गबहादुरले बसालेको राजनीतिक पद्धतिको कट्टर समर्थकको रूपमा देखाएका छन् भने अन्तिम अवस्थामा उनलाई संसदीय व्यवस्था अपनाउन नसकेकोमा पछुतो भएको देखाएका छन् ।

जङ्गबहादुर

जङ्गबहादुर यस उपन्यासका सशक्त सहनायकका रूपमा देखापरेका छन् । उनलाई यस उपन्यासमा 'वसन्ती' मा जस्तो सर्वगुण सम्पन्न देखाइएको छैन । उनले शंकाकै भरमा छोरा जगतजङ्गलाई सत्ताको बागडोर सुम्पिदैनन् । उनी भाइहरूलाई अति विश्वास गर्छन् । त्यसैले आफू पत्थरघट्टामा मर्न लाग्दा छोरालाई खबर नगरी भाइहरूलाई खबर गर्न लगाउँछन् । उनले बेलायती संसदीय व्यवस्थाको सुरुमा विरोध गरेपनि अन्तिम अवस्थामा सोमनाथले भनेका कुराहरू सम्भरेर सम्भावित रक्तपातको डरले बेलायती प्रजातन्त्रको पक्षमा सोच्न पुगेका छन् । उनले सोचेको दूरदर्शिता अदूरदर्शिता बन्न पुगेको छ । आँखामा पक्षघात भएर टाटेपाटे बाघलाई सेतो देख्ने, सोमनाथलाई पहिले कालो देखेर पछि सेतो देख्ने, मयूरलाई सेता बकुल्ला देख्ने जङ्गबहादुरले बसालेको राजनीतिक व्यवस्था पनि उनको अदूरदर्शिताको परिणाम थियो, टाटेपाटे बाघलाई सेतो देखेभैं दृष्टिभ्रम मात्र थियो भन्ने कुरा उपन्यासकारले यस उपन्यासको अन्त्यमा प्रमाणित गरेका छन् । जङ्गबहादुर यस उपन्यासका गतिशील पात्र हुन् ।

श्री ५ जेठी शाहज्यादी

श्री ५ जेठी शाहज्यादी यस उपन्यासकी नायिका हुन् । यस उपन्यासमा उनलाई सुन्दरी, सुकुमारी र कोमल हृदयकी नारीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । उनको चरित्र गतिशील छ । सुरुमा वीरशमशेरसँग विवाह गर्न राजी भएकी राजकुमारी पछि जगतजङ्गको व्यक्तित्वदेखि प्रभावित भएर वीरशमशेरसँग विवाह नगरी जगतजङ्गसँग प्रेम गरी विवाहसमेत गर्न पुगिछन् । उनी यस उपन्यासभरि नै आदर्श प्रेमिका र आदर्श पत्नीको रूपमा देखा परेकी छिन् । धार्मिक विचारकी सोफी र सरल स्वभावकी शाहज्यादीको पनि जगतजङ्गको जस्तै सबैमाथि पूर्णरूपमा विश्वास गर्ने चारित्रिक कमजोरी छ ।

श्री ५ सुरेन्द्र

श्री ५ सुरेन्द्र यस उपन्यासमा सहनायकको रूपमा देखिएका छन् । उनी 'वसन्ती' मा भैँ उद्वण्ड प्रवृत्तिका छैनन् । धार्मिक प्रवृत्तिका, षड्यन्त्र र रक्तपातदेखि डराउने सरल स्वभावका उनी जङ्गबहादुरलाई पूर्ण विश्वास गर्दछन् ।

रणोद्दीपसिंह

रणोद्दीपसिंह पनि यस उपन्यासका सहनायक हुन् । उनी जङ्गबहादुरले बसालेको एकतन्त्रीय शासनका भक्त देखा परेका छन् । धार्मिक प्रवृत्तिका रणोद्दीपसिंह सोभा, सज्जन र कोमल हृदयका छन् । यस उपन्यासमा उनलाई कमजोर मनस्थितिका शासकको रूपमा उभ्याइएको छ । वीरशमशेरको व्यक्तित्वदेखि डराउने उनी वीरको मृत्युपश्चात् उनी केही दबाबमा परेर दण्ड दिएका जगतजङ्गलाई श्री ३ र प्रधानमन्त्री बनाई आफू काशीवास जान चाहन्छन् तर सोभा, सरल स्वभावका रणोद्दीपसिंहको सबैमाथि पूर्ण विश्वास गर्ने स्वभावले गर्दा उनको इच्छा पूर्ण नहुँदै हत्या हुन्छ ।

युद्धप्रतापजङ्ग

युद्धप्रतापजङ्ग यस उपन्यासका अर्का प्रमुख व्यक्ति हुन् । उनी जन्मनासाथ जर्नेल बनाइएका छन् । उनी शिक्षित, अङ्ग्रेजीको प्रभावमा परेका, सुकुमार र सुन्दर छन् । बाबु जगतजङ्ग र काकाहरूका बीच भगडा पर्दा उनी तटस्थ बसेका छन् । उपन्यासको अन्त्यमा उनको हत्या हुन्छ ।

धीरशमशेर

धीरशमशेर यस उपन्यासमा सुरुमा सहनायक र जङ्गबहादुरको मृत्युपश्चात् प्रतिनायकको रूपमा देखिएका छन् । गरीब भएपनि स्वाभिमानी स्वभाव भएकाले धनी जगतजङ्गसँग उनको मन मिलेको छैन । घाँटीमा हाँड अड्कँदा उनको मृत्यु भएको छ ।

वीरशमशेर र उनका अन्य सोह्र भाइ शमशेरहरू सुरुमा धीरशमशेरजस्तै असल पात्रका रूपमा आएपनि गरीबी, तत्कालीन राजनीतिक परिस्थिति र सत्ताको मोहले उनीहरूलाई हत्यारा बनाएको छ । यस उपन्यासको अन्त्यमा उनीहरू षड्यन्त्रकारी, गोत्रहत्यारा र खराब पात्रको रूपमा आएका छन् । यस बाहेक उनीहरूलाई गरगहना लगाउन नजान्ने, दीनहीन, ईर्ष्यालु चरित्रका र शङ्कालु चरित्रका पात्रका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

सोमनाथ

सोमनाथ यस उपन्यासमा उपन्यासकारका मुखपात्रको रूपमा आएका छन् । उनी यस उपन्यासका काल्पनिक पात्र हुन् । उनले उपन्यासको सुरुदेखि नै जङ्गबहादुरले बसालेको शासन व्यवस्थाको विरोध गरेका छन् र यही कारण उनी निर्वासित समेत हुनुपरेको छ । उनको समस्त परिवार राणा शासनको थिचोमिचोमा परेपछि र आफू देश निकाला हुनुपरे पछि अन्तिम अवस्थामा उनी आफ्ना सैद्धान्तिक निष्ठाबाट विचलित भएका छन् । अन्तिम अवस्थामा उनले जङ्गबहादुरसँग माफी पनि मागेका छन् ।

श्री ५ त्रैलोक्य

श्री ५ त्रैलोक्य यस उपन्यासका अर्का महत्वपूर्ण पात्र हुन् । उनी राजा नबन्दै मरेका छन् । यस उपन्यासमा उनलाई वीर, दृढनिश्चयी र महत्वाकाङ्क्षी युवराजको रूपमा चित्रण गरिएको छ । उनले आफ्ना मृत्युको आभास पाए पछि आफ्नै भाइ र भिनाजुप्रति शङ्कालु बन्छन् । उनको यही शङ्काको कारण पनि उपन्यास दुःखान्त बनेको छ ।

श्री ५ अधिराजकुमार नरेन्द्र यस उपन्यासका अर्का प्रमुख पात्र हुन् । उनी सुन्दर, वीर, दृढनिश्चयी र लगनशील छन् । उनी युवराज त्रैलोक्यको शंकाको कारण जेल पर्छन् । उनले अन्तिम अवस्थामा बेलायती राजदूतावासको शरण लिएका छन् ।

धनहजुरी यस उपन्यासकी सहनायिका हुन् । उनले जगतजङ्ग र जेठी शाहज्यादीका बीचको प्रेम सम्बन्धलाई वैवाहिक सम्बन्धमा परिणत गर्न ठूलो भूमिका निर्वाह गरेकी छिन् । उनको विवाह वीरशमशेरसँग भएको छ ।

श्री ५ कान्छी महारानी सुरुमा असल पात्रको रूपमा आए पनि श्री ५ पृथ्वीको गद्दी खोसिन्छ कि भन्ने भ्रम र दाजु जगतजङ्ग तथा देवरप्रतिको शंकाको कारण अन्तिम अवस्थामा उनले शमशेर भाइहरूको नरसंहारकारी षड्यन्त्रमा पूर्णरूपमा साथ दिएर आफ्नै दाजुहरूको विनाश गराएकी छिन् ।

यसबाहेकका अन्य धेरै चरित्रको पनि यस उपन्यासमा चारित्रिक विकास भएको पाइन्छ । यस उपन्यासमा अत्यन्त धेरै पात्रहरूको संगठन छ । यसका अधिकांश पात्रहरू गतिशील छन् । तसर्थ पात्र समायोजनका दृष्टिले पनि 'सेतो बाघ' उपन्यास अत्यन्त सफल देखिएको छ ।

यस उपन्यासका चरित्रमा आन्तरिक र बाह्य दुवै प्रकारका द्वन्द्व देखाइएको छ । नेपाल-भोटयुद्धबाट सुरु भएको यस उपन्यासमा सोमनाथ र जङ्गबहादुरबीच, जङ्गबहादुर र त्रैलोक्यबीच, त्रैलोक्य र नरेन्द्रको धीरशमशेरका दाजुभाइका बीच, जगतजङ्ग र धीरशमशेरका बीच, वीरशमशेर र जगतजङ्गका बीच, जगतजङ्गको अन्य जङ्ग भाइहरू र शमशेरहरूका बीच, शमशेर खलक र जङ्ग खलकका बीच तथा

रणोद्दीपसिंह र शमशेर खलकका बीच बाह्य द्वन्द्व देखाइएको छ भने जगतजङ्गको मनमा जेठी शाहज्यादीको प्रेम स्वीकार्ने या नस्वीकार्ने भन्ने विषयमा, जेठी शाहज्यादीको मनमा जगतजङ्ग र वीरशमशेर कोसँग विवाह गर्ने भन्ने विषयमा, वीरशमशेरको मनमा जेठी शाहज्यादी र धनहजुरीमध्ये कोसँग विवाह गर्ने भन्ने विषयमा र रणोद्दीपसिंह विरुद्ध रचिएको षड्यन्त्र सफल हुन्छ कि हुन्न भन्ने विषय आन्तरिक द्वन्द्व देखाइएको छ । यस उपन्यासका चरित्र एकातिर बाह्य रूपमा संघर्षरत छन् भने अर्कोतर्फ आफ्नै मनमा उत्पन्न दुई विचारसँग पनि संघर्षशील छन् । त्यसैले यस उपन्यासमा बाह्य र आन्तरिक द्वन्द्वको सृजना गरी उपन्यासकारले उपन्यासलाई रोमाञ्चक बनाएका छन् ।

३.२.६. देश, काल र वातावरण/ परिवेश

सेतो बाघ ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले देशको शासनसत्ताको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रहेको राजधानीकै सेरोफेरोमा यसका अधिकांश घटना घटेका छन् । हनुमानढोका दरबार, बागदरबार, मनहरादरबार, लालदरबार र थापाथलीदरबारको सेरोफेरोमा अधिकांश घटना घटे पनि स्वयम्भू डाँडा, रणोद्दीपसिंहको निवास, बेलायती राजदूतावास, पूर्व धनकुटाको पहाडी क्षेत्र, पत्थरघट्टा आदि ठाउँहरूमा पनि यस उपन्यासका घटना घटेका छन् । उपन्यासमा अप्रत्यक्ष रूपमा तिब्बतका कुती, केरूङ, शिकारजोड, ल्हासाजस्ता स्थान, भारतको इलाहाबाद जेल र काशी जस्ता स्थान र बेलायत तथा यूरोपेली देशका घटनाको पनि चर्चा गरिएको छ ।

‘सेतो बाघ’ उपन्यासले मुख्य रूपमा नेपाल-तिब्बत युद्धको सुरु (१९११ साल) देखि बयालीस साल पर्व (१९४२) सम्मको समयावधि लिए पनि त्यसभन्दा पूर्वका कतिपय घटनाको चर्चा पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ । समग्रमा भन्ने हो भने यस उपन्यासले नेपालको राणा शासनको एक सय चार वर्षको समयावधिको दरबारिया षड्यन्त्र, संघर्ष र नरसंहारको कथा भनेको छ ।

“सडकुचित लिप्सा र त्यसैबाट प्रेरित राजनीतिले यस्तो स्थिति सृजना गर्‍यो जहाँ अधिकार (सत्ता) को निम्ति षड्यन्त्रले प्रोत्साहन पाएर भयानक दुर्घटनाहरू आमन्त्रित

भइरहे । निर्दोष चरित्र र इमान्दार व्यक्तिको लाशमा खडा भएको विकृत इतिहासले यस्तो अपाहिज समयतर्फ धकेल्यो जहाँबाट सम्पूर्ण देश, सम्पूर्ण जनमानस कालान्तरसम्म प्रभावित भई विचेत हुने दुर्भाग्यको शृङ्खला सुरु हुन्छ ।”^{३३} यही इतिहासको भयानक भूलले नै आजपर्यन्त नेपालीहरूलाई पछ्याइरहेको छ । डायमनशमशेरको ‘सेतो बाघ’ उपन्यासभित्र पनि यस्तै अन्यौल, हत्या र षड्यन्त्रबीचको परिवेशको चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासभित्र राणाशासनको जटिल दरबारिया परिवेशको चित्रणका साथै मोजमस्ती, शङ्का र षड्यन्त्रको जीवन्त चित्र भेटिन्छ ।

३.२.७. संवाद/कथोपकथन

सेतो बाघ उपन्यासमा “कुनै यस्तो वाक्य छैनन् जो आवश्यक छैनन्, यस्तो भनाइ छैन जो निरर्थक होस् ।” (भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३९३) संवादयोजनाको दृष्टिले ‘सेतो बाघ’ उपन्यास अत्यन्त सफल देखिएको छ । पात्रको स्तरअनुसार संवाद बोल्न लगाउन उपन्यासकार सफल भएका छन् । तल्लो स्तरको पात्रले बौद्धिक पात्रको जस्तो संवाद बोलेको छैन । पात्रअनुकूल हास्य संवादको प्रयोग पनि भएको छ । त्यस्तै दरबारका पात्रको बोली दरबारभित्र बोलिने बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरिएको छ भने ग्रामीण र अशिक्षित पात्रले पनि स्थानीय भाषा प्रयोग गरेको छ ।

कुनै पात्रले एक अर्थमा भनेको कुरा अर्को पात्रले अर्कै अर्थमा बुझी उल्टो अर्थ लगाएर घटनामा नै परिवर्तन आउने कार्य गर्ने शैली समेत अपनाएका छन् । यस उपन्यासका संवादहरू बोधगम्य छन् । कतै-कतै अङ्ग्रेजी र नेवारी भाषाका संवादहरूको प्रयोग पनि पाइन्छ । अङ्ग्रेजी तथा संस्कृत भाषाका शब्दहरूले संवादलाई दुर्बोध्य बनाउन खोजेजस्तो लागे पनि प्रसङ्ग अनुसार ती शब्दका अर्थ सामान्य पाठकले पनि बुझ्न सक्ने बनेका छन् । बालक राजा श्री ५ पृथ्वीलाई उपन्यास कारले यस्तो संवाद बोल्न लगाएका छन्,- “आफूमुमा ! लालपञ्जपत्तल भनेको के हो ?” (पृ. २२५) त्यस्तै नेवारी समुदायबाट आएकी लक्ष्मी केटी श्री ३

कान्छी बडामहारानी भइसकेपछि पनि उसको बोलीमा परिवर्तन आएको छैन । उसको संवाद यस्तो छ,- “महाराजाबाट पिउने पानी थिक होस् भन्नको लागि परपरबाट पानी ल्याएर तोलतोलमा कलधारा राखिबक्सने भएको छ । ढन्डा मान्नु पर्दैन भनेर सुनाइडे ।” (पृ. ३४५)

यस उपन्यासमा प्रयोग भएका संवादले कतै वर्णनमा संक्षिप्तता ल्याएका छन् भने कतै कथानकको एकोहोरो वर्णनबाट पाठकमा उत्पन्न हुने निरस भाव समाप्त पार्ने काम गरेका छन् । त्यस्तै स्वभाविकरूपमा लेखकको वैचारिक दर्शन पनि यी संवादले अभिव्यक्त गरेका छन् । संवादमा उखान-टुक्काको प्रयोग गरी संवादलाई स्वभाविक बनाउने काम गरिएको छ । समग्रमा ‘सेतो बाघ’ उपन्यास मा आवश्यकता अनुसारका लामा-छोटा, सरल, स्वभाविक संवादको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२.८. उद्देश्य

“सेतो बाघको मुख्य उद्देश्य या सन्देश नै तिमी यदि शक्तिमा आयौ भने तानाशाह चाहिँ नहुनु किनभने तिम्रो वंशले नै त्यसको दूराभाव पहिले भोग्नुपर्छ भन्ने हो ।” (अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ४) राणाशासनको समयको नेपाली दरबार र दरबारिया परिवेशमा घटेका षड्यन्त्र, राजनीतिक संघर्ष र नरसंहारको चित्रण गर्नु तथा जहानियाँ परिवेशमा मुलुकको राजनीति सीमित रहँदा जनताहरू सार्वजनिक महत्वका राष्ट्रका कार्यहरूमा कति उदासीन रहन्छन्, जनबल र साँस्कृतिक कतिसम्म गिर्न सक्छ भन्ने कुराको चित्रण गर्नु यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो । तत्कालीन नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अस्थिरताको चित्रण गर्नु पनि यस उपन्यासको उद्देश्यको रूपमा देखा परेको छ ।

संसदीय राजनीतिक प्रणालीलाई विश्वको सर्वोत्तम राजनीतिक व्यवस्थाको रूपमा चित्रण गर्नु र एकतन्त्रीय शासनव्यवस्थाले हत्या, आतङ्क र षड्यन्त्रको जन्म दिनुका साथै जनताको चरित्रमा समेत ह्रास ल्याउँछ र यस्तो व्यवस्थाका सूत्राधार र तिनको वंशले पनि कालान्तरमा विनाश भोग्नु पर्छ भन्ने देखाउनु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो ।

उपन्यासकार यस उपन्यासमा आफ्ना उपन्यास लेखनको उद्देश्यमा पूर्ण रूपमा सफल देखा परेका छन् ।

३.२.९. भाषा-शैली

‘सेतो बाघ’ उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । तृतीय पुरूषप्रधान शैलीमा उपन्यासकार तटस्थ रहेर घटनाको वर्णन गरेका छन् । “डायमनशमशेरको वर्णनमा रोचकताको जादू छ, शेक्सपियरमा भैं । स्पष्टतः डायमनशमशेर शेक्सपियरबाट धेरै प्रभावित छन् ।” (पोखरेल, डायमनशमशेरका उपन्यास, जूही, (५:२१, २०३९) पृ. ८९) डायमनशमशेरले खड्गशमशेरको भाषणलाई ‘जुलियस सिजर’ को ब्रुटसको भाषणसँग तुलना गरेका छन् (पृ. ३३३) ।

यस उपन्यासमा प्रशस्त प्रतीक र पूर्वसङ्केतहरूको प्रयोग गरिएको छ । जगतजङ्ग र शाहज्यादी स्वयम्भूको डाँडो उक्लिनु प्रेम सफलताको प्रतीक हो । जङ्गबहादुरले देखेको सेतो बाघ उनको अदूरदर्शिताको प्रतीक हो । त्यस्तै हत्या नामक नाटक मनहरामा देखाउनु तत्कालै हुन आँटेको नरसंहारको पूर्वसङ्केत हो ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकारले ठाउँ ठाउँमा नाटकीय संयोगहरूको सृजना गरेर घटनामा रोचकता थप्ने काम थरेका छन् । सुन्दर भाषिक प्रयोग र प्रकृति चित्रणले यस उपन्यासमा कवितात्मक जादू थपेको छ । “प्रातः समीरले लाल गुलाफको पत्तालाई डोलाएको जस्तो गरेर शाहज्यादीको रसिलो ओठ हल्लेको जगतले देखे ।” (पृ. ७२) त्यस्तै छिनमा घाम छिनमा पानीमा हुने भदौको दिनजस्तो (पृ. ११४), पाथी भात खाएको जस्तो (पृ. २७६) जस्ता उपमाहरूको प्रयोगले यो उपन्यासको भाषा सुन्दर बनाएको छ । यस उपन्यासमा विभिन्न रोचक सूक्तिहरूको प्रयोग पनि गरिएको छ । पत्नीको आँसु पतिले पुछेर घट्टैन भन् बढ्छ (पृ. २१६) आदि । यस उपन्यासमा उखान-टुक्का र अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले भाषामा अभूँ रोचकता थपेको छ । जस्तै,- चोरको दाहीमा रूवा (पृ. ५८), आग्राको कुरा गाग्रासित (पृ. ७२), शनैः शनैः (पृ. २१), परिभ्राट (पृ. ६६) आदि ।

उपन्यासमा अङ्ग्रेजी तथा नेवारी वाक्यको प्रयोगले भन्नु रोमाञ्चकता थपेको छ । इट् इज् टू लेट् (पृ. १०४), भाय्मस्युः काजी (पृ. ३६२) आदि । यस्तो भाषिक प्रयोगले सामान्य पाठकलाई केही क्लिष्टताको अनुभव भए पनि प्रसङ्गअनुसार ती वाक्य नबुझिने भने छैनन् ।

समग्रमा 'सेतो बाघ' उपन्यासको औपन्यासिक शैली अत्यन्त रोचक छ । कल्पना र ऐतिहासिकताको समुचित योगफल नै 'सेतो बाघ' उपन्यास हो भन्दा अत्युक्ति नहोला । यसको भाषा-शैली अत्यन्त माझिएको छ । यो उपन्यास शैलीगत दृष्टिले पनि डायमनशमशेरका सम्पूर्ण उपन्यासहरूमध्ये उत्कृष्ट उपन्यास हो ।

३.३. 'सत्प्रयास' उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

'सत्प्रयास' उपन्यास उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको दोस्रो उपन्यास हो । दुई सय साठी पृष्ठमा लेखिएको यस उपन्यासमा तीन पृष्ठ (परिच्छेद एक) देखि बाईस पृष्ठ (परिच्छेद चौबीस) सम्मका साना-ठूला गरी जम्मा चौबीस परिच्छेद छन् । (राणा, सत्प्रयास, तेस्रो सं., (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०४७) तत्वगत आधारमा यस उपन्यासलाई निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ ।

३.३.१. कथानक/कथावस्तु/विषयवस्तु

नेपालको राणाशासन अवधिको राजनीतिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्थालाई विषयवस्तु बनाएर 'सत्प्रयास' उपन्यास लेखिएको छ । कथाका केन्द्रबिन्दुका रूपमा यस उपन्यासमा देवशमशेरलाई उभ्याइएको छ र उनकै सेरोफेरोमा यस उपन्यासको कथावस्तु घुमेको छ । यस उपन्यासलाई उपन्यासकारले 'सेतो बाघ' को द्वितीय खण्ड भनेका छन् । यसरी हेर्दा बयालीस सालपर्वमा गएर टुडिगएको 'सेतो बाघ' उपन्यासले समेटेका घटनादेखि नेपालमा वीरशमशेरको शासनकालमा घटेका घटनालाई

विषयवस्तु बनाएर 'सत्प्रयास' उपन्यास लेखिएको छ । यस उपन्यासमा सत्ताका लागि एकै बाबुका सन्तानको बीचमा पनि संघर्ष र रक्तपात हुन सक्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ ।

एकतन्त्रीय शासनव्यवस्थामा सत्ताको सर्वोच्च स्थानमा रहेर पनि त्यो व्यक्ति आफूलाई सुरक्षित महसुस गर्न सक्दैन र सुरक्षित हुन सक्दैन भन्ने कुरा यस उपन्यासमा देखाइएको छ । सत्तामा पुग्नु पूर्व वा सत्ताप्राप्तिपूर्व एकले अर्कालाई प्राणसमान सोच्ने दाजुभाइमा सत्ताप्राप्तिपश्चात् आपसमा सधैं शङ्का, द्वेष र षड्यन्त्रको बीजारोपण भएको कुरा यस उपन्यासले देखाएको छ ।

यस्तो विषम परिस्थितिभित्रै एकजना शासक देवशमशेरले नेपाल र नेपालीको भलाइका लागि सत्प्रयासको थालनी गरेको कुरा यहाँ चित्रण गरिएको छ । देवशमशेर नेपालमा पनि बेलायत र जापानमा जस्तै राजनीतिक शासनव्यवस्थाको सूत्रपात गर्न चाहन्थे र यस कार्यका लागि उनले सत्प्रयासको थालनी गरिसकेका थिए । दासत्वमोचनको थालनी, विद्यालयहरूको स्थापना, गोरखापत्रको प्रकाशन, उजुरीपेटिकाको स्थापना आदि कार्य उनले आफ्ना छोटो समयावधिमै सम्पन्न गरेका थिए । नेपाललाई जापानजस्तै बनाउने उनको धोको उनकै भाइहरूले पूरा हुन दिएनन् । यही सत्प्रयास र त्यसको विखण्डन नै यस उपन्यासको कथावस्तु हो ।

३.३.२. कथासार

'सत्प्रयास' उपन्यासको सुरुवात देवशमशेर र चन्द्रशमशेरका बीच समसामयिक राजनीतिक स्थितिका बारेमा भएको बहसबाट भएको छ । देवशमशेरले संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्छन् भने चन्द्रशमशेरले वीरशमशेरले उनीहरूमाथि शङ्का गरेका छन् भन्दै शासनसत्तामा आफ्ना हात माथि पार्नुपर्छ भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछन् । कमाण्डर इन चिफ याण्ड मुख्तियार खड्गशमशेरमाथि श्री ३ महाराज तथा प्रधानमन्त्री वीरशमशेर आफूविरुद्ध षड्यन्त्र गर्न लागेको शंका गर्छन् । एकै कोखबाट जन्मेका खड्गका चार भाइहरूले आफूलाई बिताउलान् भन्ने डरले मौकामा काम लाग्छ भनेर उनले राष्ट्रिय

ढुकुटीलाई विदेश पठाउने तयारी गर्छन् । त्यसको लागि पहिले सम्पूर्ण राष्ट्रिय ढुकुटीलाई आफ्ना व्यक्तिगत ढुकुटीमा सार्ने र पछि त्यसलाई विदेश पठाउने कामको प्रबन्ध मिलाउँछन् । त्यसपछि उनले खड्गलाई शासनसत्ताबाट हटाएर आफूले निर्धक्कसँग राजकाज सञ्चालन गर्ने षड्यन्त्र बुन्न थाल्छन् । यस कामको लागि उनले फौध सिँहको मदत प्राप्त गर्छन् । देवशमशेरले वीरशमशेरसमक्ष सुधार सम्बन्धी विभिन्न योजना सुनाउँछन् । देवशमशेरले उनी आफ्ना विरोधी नहोऊन् भनेर भुटो आश्वासन दिन्छन् । देवशमशेर दासीहरूको विवरण लिन वीरशमशेरका सुसारेहरूको लडतर्फ जान्छन् । त्यहाँ आफ्नी मन परेकी दासी हसनालाई भेट्छन् । देवशमशेरले हसनाबाट खड्गशमशेरबिरुद्धको षड्यन्त्र र राष्ट्रिय ढुकुटी भारत पठाएको सूचना पाउँछन् । दुवै प्रणयसूत्रमा बाँधिएको बेला ढुकुटीमा वीरशमशेर र उनकी कान्छी महारानी प्रवेश गर्छन् । त्यहीबेला महारानीले समातेको पिस्तोल पड्कन्छ र धुवाँले कोठा ढाकेको मौका छोपेर हसना र देवशमशेर भ्यालबाट निस्केर भाग्छन् । वीरशमशेर र उनकी महारानी पनि खड्गशमशेर आफ्ना हत्या गर्न आएको ठानी भाग्छन् । पछि हेर्दा कोही पनि देखिँदैन । पिस्तोल पड्केको खबर सुनेर खड्गशमशेर दलबलसहित महाराजको सुरक्षा गर्न दरवारमा आउँछन् । भित्र-भित्र खड्गशमशेरसँग डराएपनि प्रकटमा वीरशमशेरले खड्गसँग खुसी भएको बहाना बनाई चौसल्ला प्रदान गर्दछन् ।

यस उपन्यासमा मोतीराम भट्ट देवशमशेरको सहयोगीको रूपमा कार्य गरेका छन् । आवश्यक प्रबन्ध मिलाउँदा मिलाउँदै उनको क्षयरोगका कारण मृत्यु हुन्छ । देवशमशेरका देशमा संसदीय व्यवस्थाको सूत्रपात गर्ने, औद्योगिक क्रान्ति गर्ने, शिक्षाको विकास गर्ने, दास प्रथा उन्मूलन गर्ने जस्ता क्रान्तिकारी कार्यको समर्थन गर्ने उनका आफन्त कोही हुँदैनन् । व्यक्ति तथा परिस्थितिले उनलाई सधैं धोका दिइरहन्छ ।

खड्गशमशेरसँग तर्सैका वीर उनलाई डाँडै कटाउने षड्यन्त्र गर्छन् । वीरशमशेरले लामो समयसम्म खड्गशमशेरलाई भेट दिँदैनन् । दुई भाइका बीच दूरी बढ्दै जान्छ । उता जड्ग भाइहरू र नरसिँह भाइहरू मिलेर अङ्ग्रेज सरकारको भित्री सहयोगमा

तराईका केही भागमा विद्रोह मच्चाउँछन् र वीरशमशेर भारत भ्रमणमा गएको बेला पनि उनीमाथि आक्रमण गर्छन् तर दुबै पटक सफल हुन सक्दैनन् ।

वीरशमशेरले खड्गशमशेरलाई कमाण्डर इन चिफ याण्ड मुख्तियार पदबाट हटाएर ठाडा पठाइदिन्छन् । देवशमशेरलगायत अन्य भाइहरूको रोलक्रममा एक दर्जाको वृद्धि हुन्छ । वीरशमशेर भारत भ्रमणमा गएको मौकामा वीरशमशेर र अङ्ग्रेजबीच गोर्खा भर्ति खोल्ने र भारतीय बैंकमा राणाहरूले पैसा जम्मा गर्न पाउने सम्बन्धी सम्झौता हुन्छ ।

उता रणशमशेरको मृत्यु भइसकेकोले देवशमशेर कमाण्डर इन चिफ र मुख्तियार हुन्छन् । आफू मुख्तियार भएको मौकामा उनले खड्गशमशेरलाई पाल्पा जिल्लाका बडाहाकिम नियुक्त गर्छन् । देवशमशेरले देश विकासको योजना तर्जुमा गरी वीरशमशेरसमक्ष पेश गर्दा सधैं कुनै न कुनै बहाना बनाएर उनले त्यसलाई अस्वीकार गरी पन्छाइरहन्छन् ।

मोतीराम भट्टको निधनको पाँच वर्षपछि वीरशमशेरको पनि निधन हुन्छ । त्यसपछि भीम, जुद्ध र चन्द्रशमशेरले देवशमशेरलाई श्री ३ तथा प्रधानमन्त्री हुन नदिने षड्यन्त्र गर्छन् तर हजुरिया जर्नेल फत्य र गेहेन्द्रशमशेर नमानेपछि उनीहरूको योजना असफल हुन्छ । फलतः देवशमशेर प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज हुन्छन् । चन्द्र, भीम र जुद्धशमशेरहरू देवलाई पदच्युत गर्ने षड्यन्त्र बुनिरहन्छन् र सुरुमा नमानेका फत्य र गेहेन्द्र पनि पछि षड्यन्त्रमा संलग्न हुन्छन् ।

राष्ट्रको ढुकुटी नचलाउने, प्रतिनिधिसभाको स्थापना गर्ने, गोरखापत्रको प्रकाशन गर्ने, विद्यालयहरूको स्थापना गर्ने, पुलपुलेसा तथा खानेपानीको उचित व्यवस्था गर्नेजस्ता कार्यहरूमा लागि रहेका देवशमशेरलाई आफ्ना भाइहरूको षड्यन्त्र थाहा हुँदैन र उनी भाइहरूका चिप्ला कुरामा फस्न पुग्छन् । उनका भाइहरूले उनका विरुद्ध विभिन्न आरोप लगाएर उनका विरुद्ध प्रचार गरिरहेका हुन्छन् । देवशमशेरलाई जालमा पारेर पदच्युत गर्ने षड्यन्त्रमा दरबार स्कूलमा भएको पुरस्कार वितरण समारोहपछि गेहेन्द्रशमशेर र तेजशमशेरबीचको अंशसम्बन्धी झगडा मिलाउने निहुँमा

चन्द्रशमशेरलगायतका षड्यन्त्रकारीहरूले उनलाई सेतोदरबारमा लगेर जबर्जस्ती राजिनामा दिन लगाउँछन् । चन्द्रशमशेर प्रधानमन्त्री तथा श्री ३ महाराज हुन्छन् । देवशमशेरलाई डाँडा कटाएसँगै 'सत्प्रयास' उपन्यासको अन्त्य हुन्छ ।

३.३.३. कथानकको रूपरेखा

सत्प्रयास उपन्यासले षड्यन्त्रकारी र दुराचारीको सफल भएको र देशभक्त तथा प्रजातन्त्रवादी व्यक्तिको अवसान भएको कथा भनेको छ । एकतन्त्रीय शासन व्यवस्थामा कसरी देशभक्तहरू सत्ताच्युत हुन्छन् भन्ने कुराको चित्रण गर्न यो उपन्यास सफल भएको छ ।

यो उपन्यास दुःखान्तमा सकिएको छ । यस उपन्यासका नायक देवशमशेर सत्ताच्युत भएपछि उपन्यासको अन्त्य भएको छ । यस उपन्यासलाई दुःखान्त बनाउनमा एकातिर देवशमशेर स्वयम्को चारित्रिक कमजोरीले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ भने अर्कोतर्फ तत्कालीन राणातन्त्रको एकतन्त्रीय शासनव्यवस्थाको षड्यन्त्रकारी परिवेशले पनि भूमिका खेलेको छ । देवशमशेरको सबैमाथि विश्वास गर्ने बानी नै उनको सबैभन्दा ठूलो चारित्रिक कमजोरी हो । उनको उदार चरित्रले तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थासँग मेल नखाँदा पनि उनी सत्ताबाट हट्नुपरेको छ । राणाहरूको जहानियाँ मानसिकता र नेपाली जनताको पछ्यौटेपनले उनको आदर्शलाई साथ दिन नसक्नु पनि यो उपन्यास दुःखान्त बन्नको मूल कारण हो ।

'सत्प्रयास' उपन्यासको कथानकको बुनोट सुदृढ भएकाले यसको कथानकलाई विन्यस्त कथानकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । प्रस्तुतिका दृष्टिले यस उपन्यासको कथावस्तु कथात्मक प्रस्तुतियुक्त कथावस्तु हो किनभने यस उपन्यासमा उपन्यासकार एउटा कथावाचकका रूपमा तटस्थ रहेका छन् र तृतीय पुरूष शैलीमा यसको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासको कथानकका केन्द्रविन्दु देवशमशेर हुन् । त्यसैले देवशमशेरसँग सम्बद्ध यस उपन्यासको कथानक मूल कथानक हो भने देवशमशेरकी चाकर्नी गौरी र उसका बाबु आमासँग सम्बद्ध प्रसङ्ग, रणोद्दीपसिंहको प्रसङ्ग,

वीरशमशेर तराईमा शिकार खेलन जाँदाको 'बगरी जलसा' को प्रसङ्ग, वीर र चन्द्रशमशेरको भारत भ्रमणको प्रसङ्ग आदि यस उपन्यासका उप-कथानक हुन् ।

राणा शासनकालमा नेपालका जनता अशिक्षित थिए । अज्ञानताको अन्धकारले सर्वसाधारण जनतालाई मात्र नभएर शासकवर्गलाई समेत ढाकेको थियो । त्यही अज्ञानताको कारण उनीहरूमा अन्धविश्वासले समेत जरा गाडेको थियो । उपन्यासकारले “बिजुली बत्तीको प्रकाशले आँखा फुट्छ । अङ्ग्रेजी पढेर छोरा नास्तिक हुन्छन्.....”(पृ. २३४) भनेर तत्कालीन समाजमा व्याप्त अन्धविश्वासको चित्रण गरेका छन् ।

यस उपन्यासमा नेपाली जनमानसमा व्याप्त चाकरी र चाप्लुसीको जीवन्त चित्रण गरिएको छ । “प्रधानमन्त्री हुने रोलक्रमलाई लिएर शमशेरका सत्र भाइहरूबीच भएका विभिन्न षड्यन्त्रहरूलाई मूल विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा लेखकले देवशमशेरलाई उपन्यासको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म प्रस्तुत गरेका छन् र उनको सुधारवादी नीति तथा जनताप्रति आस्था आदि देखाएर राणापरिवारलाई हिरण्यकशिपु र देवशमशेरलाई प्रह्लाद बनाउन लेखक सफल भएका छन् ।” (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ६३)

यस उपन्यासमा एउटा विकासशील समाजको निर्माण गर्न देवशमशेर लागिपरेका छन् तर तत्कालीन परिस्थिति र उनका भाइहरूको षड्यन्त्रपूर्ण राजनीति साथै नेपाली जनताको तल्लोस्तरको दास मनोवृत्तिका कारण उनको यो सपना अपूर्ण बन्न पुगेको छ ।

उपन्यासकार राणाका अन्य उपन्यासहरू 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' मा जस्तो यसमा कल्पना र इतिहासपक्षको उत्तिकै समायोजन नभएर इतिहासपक्ष बढी छ भने कल्पनापक्ष कम छ । कतै कतै त यो उपन्यास नभएर इतिहासमात्र हो कि जस्तो लाग्छ । यस उपन्यासमा यथार्थ र बौद्धिकताले औपन्यासिकतालाई थिचेको छ । तसर्थ यो उपन्यास उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यासहरूमध्येको सबैभन्दा कमजोर उपन्यास हो ।

यस उपन्यासमा आदर्श र यथार्थको, सात्विकता र षड्यन्त्रको, सिद्धान्त र व्यवहारको तथा विचार र परिणतिको द्वन्द्व देखाइएको छ । “घटना र परिस्थितिले पात्रको मनोभावलाई प्रभावित गर्छन्, पात्रको वैचारिकता द्वन्द्वात्मक हुन्छ र अपरिहार्यरूपमा त्यो

वैचारिकताको परिणति घटनामा हुन्छ र त्यो घटनाले नयाँ परिस्थितिको जन्म दिन्छ ।” (पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. ९२) यस उपन्यासमा आदर्श, सात्विकता र सिद्धान्तले यथार्थ, षड्यन्त्र र व्यवहारिकतासँग हार्नुपरेको छ ।

देवशमशेरले नेपालमा एकतन्त्रीय शासन व्यवस्थाको सट्टामा संसदीय व्यवस्था लागू गर्न खोजेका थिए । उनले औद्योगिक विकास, दासप्रथाको उन्मूलन, शिक्षाको विकास, सूचना तथा सञ्चारको प्रवाहजस्ता राम्रा कार्य गर्ने प्रयास गरेका थिए । यिनै देवशमशेरका सत्प्रयासहरू नै यस उपन्यासका कथ्य विषयहरू हुन् । तसर्थ ‘सत्प्रयास’ले यो उपन्यासको शीर्षकको मूल मर्म समेट्न सकेको छ । त्यसैले यो उपन्यासको शीर्षक सार्थक छ ।

३.३.४. चरित्र/पात्र

सत्प्रयास ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले यसमा आएका अधिकांश पात्रहरू इतिहास सापेक्ष छन् । केही गौण पात्रहरूमात्र उपन्यासकारको कल्पनाद्वारा सिर्जना गरिएका छन् । वीरशमशेर, डम्बरशमशेर, खड्गशमशेर, रणशमशेर, देवशमशेर, चन्द्रशमशेर, भीमशमशेर, फत्यशमशेर, ललितशमशेर, जितशमशेर, पूर्णशमशेर, यदुशमशेर, दुर्गाशमशेर, शेरशमशेर, जुद्धशमशेर, खम्बशमशेर, हर्षशमशेर, (पन्त, पूर्ववत्, पृ. ३७-४० र शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३३७-३८४) मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीदेव पन्त, राजीवलोचन जोशी, तीर्थराज पाण्डे, गोपीनाथ लोहनी, कृष्णदेव पाण्डे, नरदेव पाण्डे, भोजराज पाण्डे, (पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. ३३) फौजसिंह खत्री, श्री ५ पृथ्वी, गेहेन्द्रशमशेर, (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३४५-३५७) श्री ३ कान्छी बडामहारानी आदि ऐतिहासिक पात्र हुन् भने ललितमानसिंह बस्नेत, पं. हरिहर आचार्य, पण्डित दिव्यदेव, पण्डित बामदेव, बलमानसिंह श्रेष्ठ, फत्यबहादुर राणा, हसनालगायतका दासीहरू आदि पात्रहरू उपन्यासकारका कल्पनाका पात्रहरू हुन् । कुसुम शर्माले आफ्नो शोध-ग्रन्थमा (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ९०) कृष्णदेव पाण्डे, केशरसिंह थापा, गेहेन्द्रशमशेर, फौजसिंह खत्रीलाई काल्पनिक पात्र भनेकी छिन् तर कृष्णदेव पाण्डेले मोतीराम भट्टसँग मिलेर मोतीकृष्ण कम्पनी खोलेकाले (पाण्डे, पूर्ववत्, पृ. ३३) उनी काल्पनिक पात्र होइनन् भन्ने पुष्टि

हुन्छ । केशरसिंह स्वयम् खड्गशमशेरका मामा थिए र उनले वीरशमशेरलाई पदच्युत गरी खड्गशमशेरलाई श्री ३ तथा प्रधानमन्त्री बनाउने असफल षड्यन्त्रमा साथ दिएका थिए । (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३५०) त्यस्तै वीरशमशेरविरूद्ध खड्गशमशेरद्वारा रचिएको षड्यन्त्रको जानकारी वीरशमशेरलाई दिने व्यक्ति फौजसिंह नै भएकाले उनी पनि काल्पनिक पात्र थिएनन् । (शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३५०) गेहेन्द्रशमशेर त वीरशमशेरका छोरा थिए र नेपालका प्रथम वैज्ञानिक समेत मानिन्छन् त्यसैले उनी त भन्नु काल्पनिक पात्र हुने प्रश्न नै आउँदैन, उनी पनि ऐतिहासिक पात्र हुन् ।

यस उपन्यासमा आएका पात्रहरूलाई लिङ्गगत रूपमा वर्गीकरण गर्दा वीरशमशेर, डम्बरशमशेर, खड्गशमशेर, रणशमशेर, देवशमशेर, चन्द्रशमशेर, भीमशमशेर, फत्यशमशेर, ललितशमशेर, जितशमशेर, पूर्णशमशेर, यदुशमशेर, दुर्गाशमशेर, शेरशमशेर, जुद्धशमशेर, खम्बशमशेर, हर्षशमशेर, मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीदेव पन्त, राजीवलोचन जोशी, तीर्थराज पाण्डे, गोपीनाथ लोहनी, कृष्णदेव पाण्डे, नरदेव पाण्डे, भोजराज पाण्डे, फौजसिंह खत्री, श्री ५ पृथ्वी, गेहेन्द्रशमशेर, ललितमानसिंह बस्नेत, पं. हरिहर आचार्य, पण्डित दिव्यदेव, पण्डित बामदेव, बलमानसिंह श्रेष्ठ, फत्यबहादुर राणा आदि पुरुष पात्र हुन् भने श्री ३ कान्छी बडामहारानी, बागकी मैयाँ, देवशमशेरकी पत्नी, धनहजुरी, खड्गशमशेरकी पत्नी, हसनालगायतका दासीहरू स्त्रीपात्र हुन् । यस उपन्यासमा नारी पात्रहरू प्रमुख रूपमा नआएर गौण रूपमा आएका छन् ।

देवशमशेर

देवशमशेर यस उपन्यासका नायक हुन् । उनमा उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म एकैप्रकारको चारित्रिक गुण रहेको छ । उनी उदार हृदयका, देशप्रेमी, न्यायप्रेमी, सबैमाथि पूर्णरूपले विश्वास गर्ने, षड्यन्त्र र रक्तपातमा विश्वास नगर्ने, निडर, सोझा र विद्वान व्यक्तिका रूपमा चित्रित छन् । उनको चरित्रमा आलोचना गर्न लायक कुनै गुण देखाइएको छैन । आफू शक्तिसम्पन्न भएको बेलामा पनि सबैमाथि विश्वास गरेर सत्ताच्युत हुने स्थितिसम्म पुग्नुको सानो चारित्रिक कमजोरीले उनलाई सफल हुन दिएको छैन ।

चन्द्रशमशेर

चन्द्रशमशेर यस उपन्यासमा प्रतिनायकका रूपमा रहेका छन् । उनी यस उपन्यासमा एक षड्यन्त्रकारी, चाप्लुसी र सत्ताको लागि जे पनि गर्न तयार व्यक्तिका रूपमा आएका छन् । वीरशमशेर जीवित छँदै उनले खड्गशमशेरलाई वीरशमशेरका विरुद्ध विद्रोह गर्न उक्साएका छन् । खड्गले वीरको विरुद्ध कार्य नगरेपछि उनी स्वयम् वीरको चाप्लुसी गर्न पुगेका छन् । त्यसैले चन्द्रशमशेर यथार्थमा जस्ता थिए उपन्यासमा पनि त्यस्तै व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

वीरशमशेर

वीरशमशेर यस उपन्यासका अर्का महत्वपूर्ण पात्र हुन् । आफू सत्तामा शक्तिमान हुँदा पनि भाइहरूलाई शंकाको दृष्टिले हेरिरहने उनी सधैं भयभीत भइरहन्छन् । निरङ्कुश शासनव्यवस्थाको पक्षपाती उनी कठोर र षड्यन्त्रकारी शासकका रूपमा देखाइएको छ ।

खड्गशमशेर

खड्गशमशेर यस उपन्यासका अर्का महत्वपूर्ण पात्र हुन् । उनी गतिशील चरित्रका छन् । उनी यस उपन्यासमा सोभ्रा, सज्जन, र दाजुप्रति पूर्ण बफादार व्यक्तिका रूपमा चित्रित गरिएका छन् ।

मोतीराम भट्ट

मोतीराम भट्ट यस उपन्यासमा सहनायकका रूपमा आएका छन् । उनलाई यस उपन्यासमा देवशमशेरका निकट सहयोगीका रूपमा देखाइएको छ । नेपाली भाषाका शुभचिन्तक भट्टलाई यस उपन्यासमा शैक्षिक योजनाकारका रूपमा समेत देखाइएको छ ।

यस उपन्यासका चरित्रमा आन्तरिक र बाह्य दुबै प्रकारका द्वन्द्व देखाइएको छ । वीरशमशेर खड्गशमशेरलाई पदच्युत गर्ने कुरामा पिरोलिनु, खड्गशमशेर वीरशमशेरसँग माफी माग्ने कुरामा विचलित हुनु, श्री ३ कान्छी बडामहारानी आफ्ना देवरको हत्या हुने

भयो भनेर चिन्तित हुनु आदि उपन्यासका पात्रहरूमा देखिएको आन्तरिक द्वन्द्व हो भने वीर र खड्गका बीच, देव र चन्द्रका बीच, गेहेन्द्र र फत्यका बीच, भीम र जुद्धका बीचको द्वन्द्व यस उपन्यासका चरित्रमा देखिएका बाह्य द्वन्द्व हुन् ।

यो उपन्यास पनि राणाका अन्य ऐतिहासिक उपन्यासजस्तै बहुपात्र संरचित पात्र हो । यस उपन्यासमा पुरुष पात्रको तुलनामा स्त्री पात्रहरू अति नै कम छन् । पात्र संयोजनको दृष्टिले 'सत्प्रयास' उपन्यास सफल नै मान्नुपर्छ ।

३.३.५. देश,काल, र वातावरण/परिवेश

सत्प्रयास ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले देशको शासनसत्ताको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रहेको राजधानीकै सेरोफेरोमा यस उपन्यासका अधिकांश घटनाहरू घटेको पाइन्छ । काठमाडौँका हनुमानढोका दरबार, सेतोदरबार, रातोदरबार, फोहरादरबार, बागदरबार, थापाथलीदरबार, दरबार स्कूल, ब्रिटिस राजदूतावास, स्वयम्भू, आर्यघाट, थानकोट आदि ठाउँ तथा काठमाडौँबाहिर नेपालको तराई, पाल्पा, पूर्व दुई नम्बर सैलुङ गाउँ आदि स्थान र अप्रत्यक्ष रूपमा नेपाल बाहिरका बनारस, कलकत्ता, जापान आदि ठाउँका घटनाको पनि उल्लेख गरिएको छ ।

'सत्प्रयास' उपन्यासले मुख्यरूपमा वि.सं. १९४३ सालदेखि वि.सं. १९५८ सालसम्मको करीब पन्ध्र वर्षको समयावधिमा घटेका घटनालाई आफ्ना विषयवस्तु बनाएर राणाशासनको नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अवस्थाको चित्रण गरेको छ ।

यस उपन्यासमा तत्कालीन नेपालका शासक र शोषितवर्गको चित्रण गरेको छ । शासकवर्ग सधैं मोजमज्जा, हत्या र षड्यन्त्रको परिवेशमा बाँचेको छ भने शासितवर्ग अभाव, अपहेलना र दुःखको जीवन जीउन बाध्य छन् ।

एकातिर चेतनाको अभावमा अशिक्षा, भोक, रोग र अन्धविश्वासले व्याप्त नेपाली समाज तथा अर्कोतिर षड्यन्त्र, हत्या र नरसंहारभित्र आडम्बरको खोल ओढेर बाँचेको

दरबारिया जीवन नै यस उपन्यासको परिवेश हो । यही सामाजिक परिवेश तथा दरबारिया षड्यन्त्रपूर्ण वातावरण नै यस उपन्यासको परिवेश हो ।

३.३.६. संवाद/कथोपकथन

यस उपन्यास पूर्वका अन्य उपन्यासका तुलनामा 'सत्प्रयास' उपन्यासको संवाद योजना खस्केको पाइन्छ । यस उपन्यासको संवादमा कलात्मकतालाई लेखकीय दर्शनको बोझले थिचेको छ । संस्कृतका शब्द तथा श्लोकहरूको अत्याधिक प्रयोगले संवादलाई दुर्बोध्य बनाएको छ । एउटा संस्कृत भाषाको पण्डितलाई अङ्ग्रेजी वाक्य बोल्न लगाउने (पृ. ८०) काम स्वभाविक देखिँदैन । यहाँ संवादको प्रयोगबाट कथानक कतिपय स्थानमा गतिशील बनेको छ भने कतिपय संवादहरू प्रयोजनहीन लाग्छन् । संवाद योजनाबाट एकोहोरो वर्णनको निरसता मेट्न आवश्यक ठाउँमा पात्रहरूलाई संवाद बोल्न लगाएर उपन्यासकारले आफ्ना संवाद योजनाको कुशलता पनि देखाएका छन् (पृ. ९३) । त्यस्तै लेखकीय उद्देश्यलाई स्पष्ट पार्न पनि संवाद योजना आएको पाइन्छ । जस्तै,- "यहाँ बेतको छडीले पिटाउँदै, घोकाउँदै, विदेशमा सुन चाँदीको छडी देखाएर प्रचार गराउँछौं ।" (पृ. २५४) संवादहरूमा उखान-टुक्का र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग पनि यथेष्ट पाइन्छ । संवाद योजनाको सबैभन्दा ठूलो कमजोरी भनेको अतिरञ्जनात्मक दार्शनिक प्रस्तुति हो ।

निष्कर्षमा उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको 'सत्प्रयास' उपन्यासलाई उनका यस पूर्वका अन्य दुई ऐतिहासिक उपन्यासहरूको तुलनामा कम सफल बनाउने एउटा कारक तत्त्वको रूपमा यस उपन्यासको संवाद योजना पनि रहेको छ । 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' उपन्यासको तुलनामा यस उपन्यासको संवाद शिल्प कमजोर भएपनि निम्न अवस्थाको भने छैन ।

३.३.७. उद्देश्य

“१. देवशमशेरको प्रजातान्त्रिक विचार, उदारभावना र त्यसअनुसार देश बनाउने सत्प्रयास, २. वीरशमशेरको प्रशासकीय कठोरता र चातुर्यको साथै जसरी गोत्रहत्या गरेर उनले श्री ३ को ओहदा हत्याए त्यसरी नै भाइहरू (खास गरेर रणोद्दीपसिँहको हत्या गर्ने खड्गशमशेर) को शिकार भई आफ्नो पनि असामयिक मृत्यु हुने त्रास-आशंकाले भयभित्त उनको मनस्थितिले गर्दा निरङ्कुश हुन कर लागेको मनोविश्लेषणको आधारमा यथार्थको चिनारी दिने कोशिस र ३. राणाशासन राजनीतिक सत्ता हत्याउने षड्यन्त्रको इतिहास हो जो माथिल्ला अधिकारप्राप्त व्यक्तिहरूको बल र आ-आफ्ना स्वार्थ सिद्ध गर्ने चातुर्यपूर्ण जालभेलमा अबलम्बित छ।” (प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १३२) भन्ने कुरा देखाउनु नै यस उपन्यासको उद्देश्य हो ।

लेखकले अतीतको प्रसङ्ग कोट्याएर पञ्चायती शासनव्यवस्थाप्रतिको विद्रोह जनाउने उद्देश्य यस उपन्यासले बोकेको छ । उपन्यासकारको यस उपन्यास रचनाको प्रमुख उद्देश्य भने संसदीय व्यवस्थालाई सर्वोत्तम शासनव्यवस्थाको रूपमा चित्रण गर्दै पञ्चायती शासनविरुद्ध विद्रोह गर्नु रहेको छ ।

राणाशासनको एकतन्त्रीय व्यवस्थाको समयमा नेपालको सामाजिक, राजनीतिक आर्थिक र साँस्कृतिक अवस्थाको पतनको चित्रण गर्नु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो । यसरी विभिन्न उद्देश्यलाई उजागर गर्न ‘सत्प्रयास’ उपन्यास लेखिएको देखिन्छ ।

३.३.८. भाषा-शैली

सत्प्रयास उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको उपन्यास हो । उपन्यासकारले यस उपन्यासमा पूर्णरूपमा अन्य पुरूषका पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन् । यस उपन्यासको भाषा ‘वसन्ती’ र ‘सेतो बाघ’ को जस्तो सरल छैन । यसमा धेरै मात्रामा प्रचलनमै नरहेका संस्कृत, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, फारसी, अरबी र उर्दू भाषाका शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसले गर्दा यस उपन्यासको भाषा दुर्बोध्य बनेको छ । अनावश्यक रूपमा प्रयोग भएका संस्कृत र अङ्ग्रेजी भाषाका श्लोक र सूक्तिहरूले भाषालाई

अस्वभाविक बनाएका छन् । यसको शैली माभिएको छैन । हास्य रस ल्याउनको लागि तल्लो दर्जाको उपन्यासमाभैँ स्त्रीहरूलाई नाङ्गो पारिएको छ (पृ. ४० र १६१) । उखान-टुक्का, उपमा, प्रतीक र पूर्व सङ्केतहरूको प्रयोग भने उचित रूपमा गरिएको छ । यस उपन्यासको सबैभन्दा कमजोर पक्ष केलाउनु पर्दा यसको भाषा-शैली नै हो ।

यस उपन्यासमा लुण्ठन (पृ. १६), अभ्यागत (पृ. ६५), हृदयऔदार्य (पृ. ७३), बादरा (पृ. ७६), किङ्कर्नी (पृ. ८६), जगदीर्धीकरण (पृ. ९९) आदिजस्ता क्लिष्ट संस्कृत शब्दहरू तथा खितमत (पृ. ३५), मुर्गामुसल्लम (पृ. ९७), आदिजस्ता आगन्तुक शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग भएको छ ।

होस्टेमा हैँसे गर्नु (पृ. ३७), नाक खुम्च्याउनु (पृ. ९०), मिति पुऱ्याउनु (पृ. ११७), नदिने बराज्यू बुधवार बाछ्छन् (पृ. २४६), जस्ता उखान-टुक्काहरू, अज्ञानता बरदान हो (पृ. ६५), गरीबको आँसु र पसिनाले पोल्छ (पृ. ९२), जस्ता सूक्तिहरू तथा पुलुक्क (पृ. १०६), अल्याडटल्याड (पृ. १५६), सरररर (पृ. १७५), जस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले भने यसको भाषामा मिठास थपेको छ । त्यस्तै चट्याड पर्दाको बिजुलीजस्तो (पृ. २०), छाँगाबाट खसेकी जस्तो (पृ. ४६), जस्ता उपमाहरूको प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै स्वतन्त्रताप्रिय जनताका प्रतीकका रूपमा सुनका पिँजराभिन्न सेता र हरिया क्यानरी चरा (पृ. १३९), जनता शिक्षित बनाउने कार्यको प्रतीक ग्रीक कथाको पेण्डोराको बाकस (पृ. २०३) जस्ता प्रतीकको प्रयोग पनि यस उपन्यासमा गरिएको छ ।

समग्रमा भन्ने हो भने 'सत्प्रयास' उपन्यास अन्य ऐतिहासिक उपन्यास जस्तै लोकप्रिय नहुनुमा यसका भाषा-शैली पनि एक प्रमुख कारक बनेको छ । त्यसैले उपन्यासकारको यो उपन्यास अन्य उपन्यासको दाँजोमा कम सफल भएको देखिन्छ ।

३.४. 'गृहप्रवेश' उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

गृहप्रवेश डायमनशमशेर राणाको अन्तिम उपन्यास हो जीवनका उत्तरार्द्धमा धेरै समयको अन्तरालपछि राणाले ऐतिहासिक उपन्यासलाई पुनः नेपाली साहित्यमा थप गरे । यो चौध परिच्छेदमा विभाजित र एक सय बयासी पृष्ठमा संरचित छ । उपन्यासमा सबैभन्दा सानो परिच्छेद छ पृष्ठसम्मको (परिच्छेद एक) र सबैभन्दा ठूलो पैँतीस पृष्ठसम्मको (परिच्छेद चौध) रहेको छ । (राणा, गृहप्रवेश, चौथो सं., (काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार, २०६९) यहाँ यसलाई तत्त्वगत आधारमा निम्नानुसार विवेचना गरिएको छ ।

३.४.१. कथावस्तु/विषयवस्तु

नेपाली इतिहासमा भीमसेन थापाको षड्यन्त्रपूर्ण अन्त्य र जङ्गबहादुर राणाको उदयका बीचमा भएका भयानक घटना र षड्यन्त्रहरूको पृष्ठभूमिबाट यस उपन्यासको विषयवस्तु समेटेर 'गृहप्रवेश' उपन्यास लेखिएको छ । माथवरसिंह र गगनसिंहको अन्त्यसँगै (वि.सं.१९०३ आश्विन ३ गतेको) कोतपर्व र लगत्तै त्यसपछिको भण्डारखाल पर्वको दिनसम्मको समयावधिलाई यो उपन्यासमा समेटिएको छ ।

३.४.२. कथासार

बागमती अञ्चल, नुवाकोट जिल्लाअन्तर्गत एक बुडताड गाउँमा सेर्बू बेंसी भर्न लागेकी छे । दुई विसौनी जति अघि गइसकेपछि एउटा बुढ्यानमाभ एउटा लक्का जवान निदाइरहेको सेर्बूले देख्छे । वि. सं. १८९५ सालमा श्री ५ महाराजाधिराज राजेन्द्रविक्रम शाहकी जेठी बडामहारानी साम्राज्यलक्ष्मीको तृतीय शिशु दिवेन्द्रलाई आराम हुँदैन । उनलाई सर्दीबाट बचाउन गामगुम पारेर छोपी भ्यालढोका थुनिन्छ । त्यहाँ युवराज सुरेन्द्र जङ्गोलाई घोडा बनाएर आइपुग्छन् । दिवेन्द्रलाई उपचार गर्न वैद्य एकदेव देउभाजु, शिवानन्द र प्रधानमन्त्री भीमसेन थापा त्यहीं हुन्छन् । सुरेन्द्रले वैद्यहरूसँग पाचक माग्छन् तर वैद्यहरूको हात खालि नभएकोले सुरेन्द्रले आफैँ भिकेर खान खोज्दा

त्यो विष हो भनेर खोस्छन् । सुरेन्द्र जङ्गे घोडा लिएर स्त्रीलडतिर जान्छन् । त्यहाँका नारीहरूलाई जङ्गे घोडा देखाएर जिस्काउँदै गर्दा तल दिवेन्द्रको मृत्यु भएकोले रूवावासी हुन्छ । श्री ५ जेठी महारानी पाँडे पक्षधर भएकीले भीमसेन थापालाई देखि नसहने हुन्छन् । श्री ५ जेठी महारानीले आफ्ना छोरालाई मार्न भीमसेन थापाले वैद्यहरूमार्फत विष खुवाएको आरोप लगाउँछिन् । सुरेन्द्रले सो कुरामा सही हाल्छन्, आफूले देखेको भनी । त्यसपछि प्रधानमन्त्री भीमसेन थापा कैद पर्छन् । वैद्यराज एकदेव देउभाजु शुलीमा पारिन्छन् र शिवानन्द भवानीको छाला काढिन्छ ।

सेर्बूले सुतिरहेको युवकको टाउकामाथि साँप देख्छे । ऊ साँप-साँप भनेर कराउँछे । युवक उठ्छ । साँप बेपत्ता हुन्छ । सेर्बू मावला हिँडेकी हुन्छे । युवकको गन्तव्य बुडताड भएकोले सेर्बूकै पछि लाग्छ । युवक भीमसेन थापाको पतनपछि काठमाडौँबाट भागेको हुन्छ । पर पुगेर युवक चिप्लोमा लड्दा सेर्बू हाँस्छे । केही पर लामो गल्ली तर्नुपर्दा सेर्बू घुमेर जाँदै गर्दा युवक जुक्तिसाथ फड्केर गल्ली तर्छ । पहिला नराम्रो लागेको युवकलाई सेर्बूले मनपराउन थाल्छे । उनीहरू एकार्काको भाषा नबुझ्ने हुन्छन् ।

पर पुगेर युवकले सेर्बूको डोकाको विषालु झार तानिदिन खोज्दा सेर्बूको मनमा युवकले आफ्ना दुई तिघ्राको जोर्नीमुनि पछाडिबाट औँला घुसारेको सम्झिन्छे, र आत्तिन्छे । ऊ युवकसित प्रेमापासमा बाँधिन एकान्त खोज्दै जङ्गलतिर दौडिन्छे तर युवकले कुरो बुझ्दैन र हेरिरहन्छ । केही पर पुगेपछि सेर्बूलाई बधिनीले भन्टिन्छ, ऊ चिच्याउँछे । युवक पुगेर बधिनीलाई मार्छ र डमरू बोक्छ । उनीहरूबीच प्रेम बस्छ । डमरूले युवकको जनै चुँडालिदिन्छ । इशारामै युवकले आफ्ना घर परिवार र आफ्ना अवस्थाको बारेमा बताउँछ । उनीहरू त्यहाँबाट त्रिशुलीको किनार पुग्छन् ।

उता श्री ५ राजेन्द्र र छोराहरूको मन्द मानसिकताका कारण श्री ५ जेठी महारानीको हातमा शासनसत्ता पुग्छ । सौताबीचको तोयमोय र लोग्ने तथा छोराहरूको पिरले उनको स्वास्थ्य बिग्रिँदै जान्छ । त्यसैले उनी श्री ५ राजेन्द्रलाई काशीवास पठाएर आफ्नै जीवनकालमा छोरा सुरेन्द्रलाई राजा बनाउने ताकमा बस्छिन् भने कान्छी महारानी जेठी महारानीको मृत्यु भएमा सुरेन्द्रलाई पागल घोषणा गरी आफ्ना छोरा

रणेन्द्रलाई राजगद्दीको प्रथम उत्तराधिकारी बनाउन चाहन्छिन् । यसै बीचमा प्रधानमन्त्री भीमसेन थापालाई जेल हाली रणजङ्ग पाँडेलाई प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्ति गरिएको हुन्छ । फेरी पछि कान्छी महारानीको आग्रहमा थापालाई जेलमुक्त गरी रणजङ्गलाई पदच्युत गरिन्छ । यस कार्यबाट जेठी महारानी रिसाउँछिन् र दरबार त्यागेर पशुपति देउपाटनमा गई बस्छिन् ।

युवकको घरको ठेगाना हातको पारले काठमाडौँ भन्ने सेर्बूले बुभुछे । ऊ तामाङ भाषामात्र बुभुने र युवक खस भाषा मात्र बुभुने भएकोले यो जोडीलाई प्रेमालाप गर्न अप्ठ्यारो परेको हुन्छ । सेर्बू कान्छी श्रीमती बन्न पाउने भएँ भनेर खुसी हुन्छे । त्रिशुलीमा युवक नुहाउन लाग्दा सेर्बू लुगा धोइदिन लाग्छे । त्यहाँ रामकृष्ण साहुजीसँग युवकको भेट हुन्छ । लामो कुरापश्चात् युवक र रामकृष्ण साहु बघिनीको छाला र डमरू लिन जान्छन् । युवकले सेर्बूलाई भोलि आउँछु भन्छ । यसैबीचमा रामकृष्ण साहुको मुखबाट युवक काजी भएको सेर्बूले थाहा पाउँछे ।

राजा राजेन्द्रले फकाएर जेठी महारानीलाई दरबार ल्याउँछन् । उनकै निगाहले केही समयपछि रणजङ्ग प्रधानसेनापतिमा नियुक्त हुन्छ । जेठी महारानी र रणजङ्ग मिलेर श्री ५ राजेन्द्रलाई तर्साई काशी पठाउन सैनिक विद्रोहको नाटक गर्छन् । राजा राजेन्द्रले यदि विद्रोही सेना दरबार पस्न लागेमा भीमसेन थापालाई जिम्मेवारी दिएर विद्रोह रोक्ने सोचले भीमसेन थापाको घरतिर हेरिरहेका जेठी महारानीलाई थाहा हुन्छ । उनी थापालाई मार्नकै लागि षड्यन्त्रपूर्ण योजना रणजङ्गसँग मिलेर बनाउँछिन् र राजकुमार दिवेन्द्रको हत्यारा भीमसेन थापालाई मृत्युदण्ड दिनुपर्छ भनी षड्यन्त्र हुन थाल्छ । दोस्रो पटक रणजङ्ग पाँडे प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन्छ । ऊ सत्तामा पुग्ने बित्तिकै थापा खलकको निर्मूल पार्ने षड्यन्त्रअनुरूप माथवरसिंह थापालाई काठमाडौँ भिकाउने प्रयत्न गर्छ तर असफल हुन्छ । राजकुमार दिवेन्द्रलाई विष खुवाएर हत्या गरेको अभियोगमा भीमसेन थापालाई आजन्म सजायँ तोकिन्छ । थापालाई जेलमुक्त गराउन कान्छी महारानीबाट पुनः प्रयास हुन्छ तर कुलराज पाँडेको षड्यन्त्रबाट उनलाई आत्महत्या गर्न बाध्य पारिन्छ । आत्महत्या गर्नु पूर्व उनले बेलायत भ्रमण गरेको सपना

देख्छन् । जहाँ संसदीय व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, विकास आदि देख्छन् । उनको शरीर सद्गत नगरी काग, कुकुर, गिद्ध र स्यालले खाने गरी मिल्काइन्छ ।

सेर्बू भोलिपल्ट पनि युवक वीरनरसिंहलाई पखेर बस्छे । धेरै दिन वियोगमा बिताएपछि वियोगको वेदनामा छटपटाउँदै त्रिशुली नदीमा हाम्फालेर मर्न तम्सन्छे तर वीरनरसिंह फर्केर आउने सोचेर फर्किन्छे । ऊ प्रेमीलाई भेट्न नेपाली भाषा सिक्नुपर्ने सोचेर भाषा सिक्न थाल्छे र राम्रो बोल्न सक्ने हुन्छे । उसले मामासँग औषधी बनाउने काम सिकेर आर्थिकस्थिति बलियो बनाएकी हुन्छे । एकदिन ऊ मामालाई खाजा लिएर वैद्यखानातिर जाँदै गर्दा बाटोमा रामदास कटुवालले हातपात गरी इज्जत लुट्ने योजना बनाई पछि लाग्छ । सेर्बूले बाटोबाट त्रिशुलीले एउटा मान्छे बगाएको र त्यो मान्छे पाखामा हुत्तिएको देख्छे । कराएर मान्छेको उद्धारमा गाउँलेलाई पठाउँछे । त्रिशुलीमा बगेको मान्छे जङ्गबहादुर हुन्छ । ऊ युवराज सुरेन्द्रको जिद्दीका कारण घोडासहित त्रिशुलीमा हाम्फलेको हुन्छ । उसलाई खोज्न सुरेन्द्रले सैनिक पठाएका हुन्छन् । बाटोमा रामदास कटुवालले सेर्बूलाई घिसाउँदै एकान्तमा लगेको सैनिकले देख्छन् । उनीहरूले रामदासलाई पिटेर लखेटी सेर्बूको इज्जत बचाइदिन्छन् । सेर्बू घर पुग्छे । त्यहाँ आराम गरिरहेको जङ्गबहादुरलाई भेट्छे । प्रेमालाप हुन्छ । युवकले सेर्बूलाई राम्रोसँग चिन्दैन । उसले नचिनेर पनि चिनेको भनिदिन्छ । उसले आफ्ना घटना बताउनाले युवराज सुरेन्द्रप्रति जनताको भावना गलत बस्ने भनेर सेर्बूलाई आफ्ना नाम वीरनरसिंह नै बताउँछ । सेर्बूकी माइजूले सो कुरा देख्छन् । युवक भागेर सेर्बूलाई आउने सङ्केत गरी जङ्गलतिर जान्छ । सेर्बू पछि लागेर जाँदा त्यहाँ अघि उसलाई बचाइदिने सैनिकहरू देख्छे र फर्किन्छे । सैनिकहरूले जङ्गबहादुरलाई च्याल्नुहुँदा पारेर लैजान्छन् ।

सेर्बूलाई पाउनको लागि सेर्बूका सबै आफन्तलाई मुखिया रामदासले एक-एकवटा मुद्दा लगाएर थुनाउँछ । सेर्बू डरले घरभित्रै लुकेर बसिरहन्छे ।

उता फत्तेजङ्ग चौतारिया प्रधानमन्त्री बन्छन् । रणजङ्ग प्रभानमन्त्रीबाट हटाइएपछि सुरेन्द्रलाई राजा बनाउने सपना पूरा नहुने देखेर रजेन्द्रलाई घुर्की लगाउन जेठी महारानी काशीवास जान दरबार त्याग गर्दछिन् । राजा उनलाई फकाउन पछि

लागदछन् । उनीहरू हप्ता दिनमा कर्रा (हेटौंडा) पुग्दछन् । रानीलाई पुरानै उदर रोगले भेट्छ । उपचारार्थ वैद्यको खोजी हुन थाल्दा दिवेन्द्रकाण्डबाट डराएका वैद्यहरूको भागाभाग हुन्छ ।

नुवाकोटको बुडताडमा एउटा वैद्य छ भन्ने थाहा पाएपछि केही सैनिक बाटो पत्ता लगाउँदै बुडताड पुग्छन् । सेर्बूको घरमा पुगेर बोलाउँदा सेर्बूले सैनिकको स्वर चिनी ढोका खोल्छे । उसकै इज्जत बचाइदिने सैनिकलाई चिन्छे । उसले सैकहरूलाई वीरनरसिंहको बारेमा सोध्छे तर सैनिकहरूले बताउँदैनन् । सेर्बूले मामा बेपत्ता भएको बताउँछे । सैनिकहरू फर्किन्छन् । सेर्बू प्रेमी भेट्ने आशाले उनीहरूको पिछा गर्दै कर्रा पुग्छे । त्यहाँ उसले प्रेमी देखिन बरू रामदासलाई देख्छे । रामदासबाट बच्न ऊ कमारी बजारमा गएर लुक्छे । महारानीको सुसारेको आवश्यकता परेकोले राजकर्मचारीहरू कमारी बजार पुग्छन् । त्यहाँ सबैभन्दा राम्री र उपयुक्त सेर्बू भेटिन्छे । ऊ क्याम्प जाँदा बाटोमा जोगी भेटिन्छ । उसले रगत बगाएर महारानी बन्न हिँडेकी भन्छ । सो कुरा उसले बुझ्दैन । सेर्बू क्याम्प छिर्दा महारानीको मृत्यु भइसकेको हुन्छ ।

युवराज सुरेन्द्रले आफ्ना सेनालाई गोरा र नेपाली फौज बनाएर लडाउँछन् । यस कुराको विरोध हुन्छ । सत्ता राजाले कान्छी महारानीलाई सुम्पन्छन् । राज्यलक्ष्मीको खोपीमा एउटी दासी गगनसिंहकी छोरी हुन्छे । उसको नाम उमा हुन्छ । उसले एकदिन कालभैरवथानमा पूजा गर्न बाबु आमसँग जाँदा एक युवकसँग आँखा जुधेको, राती सुत्ने बेलामा आफ्ना कोठामा कालभैरवको देवदूत आएको, प्रेमालाप भएको कुरा सम्झिन्छे । सो कुरा आमालाई बताउँछे र आमाले बाबुलाई उमाले त्यही देवदूतसँग विवाह गर्ने कुरा गरेकी बताउँछिन् । बाबु गगनसिंहले सो कुरा मान्दैन र उसको विवाह उच्च कुलघरानामा गरिदिने बताउँछ ।

सेर्बूलाई दरबारमा अलच्छिनी दासीको रूपमा हेरिन्छ । किनकि ऊ दरबार पसेकै दिन जेठी महारानीको मृत्यु भएको हुन्छ । उसलाई दरबारमा नामाकरण गरिँदैन त्यसैले उसलाई सबैले नौली भनेर बोलाउँछन् उमा निरक्षर भएकीले देवदूतले गोप्य रूपमा पठाएको पत्र नौलीले पढेर सुनाउँछे । त्यस पत्रमा गगनसिंहलाई मारेर भएपनि उमालाई

लैजाने कुरा लेखिएको हुन्छ । उमा खुसी हुन्छे । प्रेम मिलन हुनका लागि बाबुको हत्या हुने कुराले उसलाई दुःखी बनाउँदैन ।

नौली बैठक कोठामा कुचो लगाउन जान्छे । उसले तल नासलचोकमा आफ्ना मामा दोर्जे तामाङ नेल हत्कडीमा देखेर तर्सिन्छे । उसलाई साह्रै रिस उठ्छ । उसले मामाको मुद्दाको मिसिल टेबुलमा देख्छे । ऊ मिसिल पल्टाएर हेर्न थाल्छे । सबै आरोप भुटो देख्दै जान्छे । पानदानीको पान मुखमा हालेर आफ्नै सूरमा चपाउन थाल्छे । उसलाई पानको नशा लाग्न थाल्छ । उसले महारानी आएको थाहा पाउँदैन । ऊ एकनाससित मिसिल हेरिरहन्छे र रिसले मुड्की कस्दै भारदारसित रिसाउँदै तरबार निकाल्न पुग्छे । सबै चर्तिकला देखेर महारानी भित्र पस्दा पनि ऊ महारानीसित ठाडो-ठाडै भारदारहरूलाई काट्नुपर्ने बताउँछे । भारदारहरूलाई घोक्र्याएर ल्याउने रानीको आदेश पाएपछि नौली तल गई तरबार लिएर भारदारहरूलाई लखेट्न थाल्छे । त्यसैबेला जङ्गबहादुरले तरबार खोसी नौलीलाई लडाउँछ । नौलीले जङ्गबहादुरलाई प्रेमी भनेर चिन्छे र आफूलाई पनि चिनाउँछे । जङ्गबहादुरसँग माथि जाँदा नौलीले जङ्गबहादुरलाई देवदूतले उमालाई लेखेको चिठीको बारेमा भन्छे र चिठी दिन्छे । भित्र पुग्दा जङ्गबहादुरले आफू घोक्रिउँदै आइपुगेको नाटक गर्छ । महारानी एउटी बलियो, शिक्षित संरक्षिका थपिएकीमा खुसी हुन्छिन् । नौलीको नाम पुतली राखिन्छ ।

वि.सं. १९०३ आश्विन ३ गते राती गगनसिंह मारिन्छ । हत्यारा पत्ता नलागेपछि राती जङ्गी कोतबाट सामेली बिगुल बज्छ । कोतमा कडा सुरक्षा व्यवस्था अपनाइएको हुन्छ । जङ्गबहादुर गगनसिंहको हत्यामा शङ्काहीन भएकोले ऊ र उसका स्यानब्यान सशस्त्र छिर्छन् । अरू सबै निःशस्त्र छिर्छन् । राजदम्पती पनि स्यानब्यानसहित आइपुग्छन् । पुतली पनि रानीको चाकर्नी बनेर भित्र पसेकी हुन्छे । रानीले गगनसिंहको हत्यारा को हो ? भनी पटक पटक सोधिन्छन् तर कतैबाट उत्तर आउँदैन । रानीले जङ्गबहादुरलाई सोधिन्छन् उसले महारानीको आशयबमोजिम काजी वीरकिशोर पाँडेतिर लक्ष्य गर्दछ । उता माथवरसिंह थापालाई नेपाल भिकाइएकोमा ऊ आइपुगेको हुँदैन । कोतघरमा प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाह पनि आइपुग्छन् । पछि माथवरसिंह थापाले मौकामा भीमसेन थापाका

हत्याराहरूसँग बदला लिन पाँडे खलकलाई प्राणदण्ड दिने माग गर्छन् र त्यही अनुसार प्राणदण्ड दिइन्छ । माथवरसिंहलाई श्री ५ राजेन्द्रले प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापतिमा मनोनीत गर्दछन् । पछि महारानीको सोच अनुसारको काम नगरेकाले गगनसिंह, महारानी र जङ्गबहादुर मिलेर योजना बनाई जङ्गबहादुरले गोली हानी माथवरसिंहको हत्या गरिन्छ । प्रधानमन्त्रीमा फत्तेजङ्गलाई प्रधानमन्त्री बनाइए पनि सम्पूर्ण जिम्मेवारीको उपभोक्ता गगनसिंह भएको हुन्छ । जङ्गबहादुरको लक्ष्यार्थबाट सुरू भएको कोतपर्व प्रधानमन्त्री फत्तेजङ्ग शाहलगायत धेरैको नरसंहारपश्चात् रोकिन्छ । यत्रो नरसंहारपछि उमा र देवदूत पर्खाल नाघेर भाग्छन् । जङ्गबहादुरले देवदूत आफ्नै साहिलो भाइ बद्रीनरसिंह भएको र कोतपर्वको मुख्य कारकतत्व को हो भनेर बुझ्छ ।

जङ्गबहादुरले त्यहीँ कान्छी महारानीको हातबाट प्रधानमन्त्री र प्रधानसेनापतिको पद प्राप्त गर्दछन् । जङ्गबहादुर रानीको पक्षपाती हुन्छ । भोलिपल्ट जङ्गबहादुर राजालाई दाम चढाउन जाँदा राजा कोतको घटना भएकोले रिसाउँछन् । रानीले राजालाई समेत मार्न सकिने चेतावनी दिन्छन् र आफ्ना छोरा रणेन्द्रलाई युवराज घोषणा गर्न दबाव दिन्छन् । जङ्गबहादुरले रणेन्द्रलाई युवराज बनाउन टाढै वर्ष दिन बिताउँछ । रानीले युवराज सुरेन्द्र र उपेन्द्रलाई मार्न जङ्गबहादुरलाई चिठीद्वारा आज्ञा दिन्छन् । जङ्गबहादुरले सो आज्ञा सोभै इन्कार गर्दछ र राजकुमारको हत्या गर्ने विचार राखेवापत स्वयम् मुख्तियारी महारानी पनि देशको प्रचलित कानून बमोजिम दण्डको भागी बन्नुपर्ने चेतावनी दिन्छ । रानी आफ्ना अभीष्ट पूरा गर्न जङ्गबहादुरलाई मार्ने षड्यन्त्र बनाई वीरध्वज बस्नेतलाई जिम्मा दिन्छन् । जिम्मा दिने बेला पुतलीसँगै भएकीले उसले आफ्ना प्रेमी जङ्गबहादुरलाई सो कुराको सूचना पठाउँछे ।

योजना बमोजिम भोजभतेरको निहूँ पारी जङ्गबहादुरलाई भण्डारखालचोक बोलाउन वीरध्वज खटिन्छ । उता षड्यन्त्रको पत्तो पाएको जङ्गबहादुर आफ्ना भाइहरू र विश्वासका चार पल्टन लिएर दरबारतिर लाग्छ । बाटोमै वीरध्वजलाई मारेर उनीहरू भण्डारखाल पुग्छन् र त्यहाँ कब्जा जमाउँछन् । यस काण्डपछि तुरून्तै भारदारी सभा बसी निर्णयानुसार राज्यलक्ष्मीलाई काशीवास जान आज्ञा दिइन्छ । राजाले पनि रानीसित

छुट्टिएर बस्न मन नगरेकाले सँगै काशीवास पुग्छन् । त्यसको केही समयपछि राजेन्द्र नेपाल फर्किन्छन् । स्वामी रणबहादुर शाह पनि एकाएक थानकोट आइपुग्छन् । उनलाई रोक्न गएको प्रधानमन्त्री दामोदर पाँडेको फौज रणबहादुरकै पक्ष लाग्छन् । प्रधानमन्त्री दामोदर पाँडे रिक्तो हुन्छन् । राजेन्द्र तराईमा समातिन्छन् । ल्हासामा नेपाली फौज पसेर लडाईं गर्छ । तिब्बतले नेपाललाई प्रतिवर्ष दश हजार रूपैया बुझाउने सम्झौता भई लडाईं रोकिन्छ । राजा सुरेन्द्र खुसी भएर जङ्गबहादुरलाई के चाहिन्छ भन् भन्दा पुतली माग्छ । उनीहरूको बिहे हुन्छ । जङ्गबहादुर र पुतली बग्गीमा बसेर घर जान्छन् । बाटोमा जङ्गबहादुरले साहू र पुतलीले रामदास कटुवाललाई देख्छन् । दुवैले पैसा फालिदिन्छन् । केही अघि पुगेपछि कर्रा र बसन्तपुरमा मन्दिरमा भेटिएको जोगी देखिन्छ । उनीहरूले नमस्कार गर्छन् । जोगीले राज्यको विकास गर्नुपर्ने कुरा सम्झाउँछ । उनीहरू त्यहाँबाट थापाथलीस्थित जङ्गबहादुरको घरमा पुग्छन् । त्यहाँ पुतलीले आफ्ना मामा, बुबा, उमा, देवदूत अर्थात् देवर आदिलाई देख्छे । उमाको गहना फुकालेर दिन्छे । टुँडिखेलमा १९ र १५ तोप पड्किन्छ । उनीहरू गृहप्रवेश गर्छन् । यसरी उपन्यासको कथावस्तु टुङ्गिएको छ ।

३.४.३. कथानकको रूपरेखा

गृहप्रवेश उपन्यास जङ्गबहादुरको कथा भएको छ । उपन्यासको सुरूदेखि अन्त्यसम्म जङ्गबहादुरलाई नै देखिरहन सकिन्छ । साम्राज्यलक्ष्मीदेवीका तृतीय शिशु दिवेन्द्रको मृत्युको समयदेखि अर्थात् भीमसेन थापाको अन्त्यको सुरूदेखि जङ्गबहादुरको जहानीयाँ शासनको उदयसम्मको कथावस्तु यस उपन्यासमा समेटिएको छ । वि.सं. १८९५ सालदेखि कोतपर्वको समयसम्मलाई उपन्यासमा समेटिएको छ । यस उपन्यासमा नेपाली राजनीतिक इतिहासको प्रेम, घृणा, रिस, इवी, शड्का, षड्यन्त्र आदिलाई समग्रतामा उतारिएको छ । एकले अर्कोलाई सिध्याउन, सौतेनी भगडामा देशभक्त र इमान्दार जनता मार्न, आफ्ना छोरा राजा बनाउने होडमा जनतालाई बली चढाउन दरबारमा भएका षड्यन्त्र यस उपन्यासमा देखाइएको छ । यस उपन्यासमा भीमसेन

थापाजस्ता सच्चा देशभक्तको पतन देखाइएको छ । दरबारको सौतेनी भगडाले सत्ता अर्काको हातमा पुगेको पनि यस उपन्यासमा देखाइएको छ । यो उपन्यास सत्ता प्राप्तिको लागि राणाहरूले मच्चाएको नरसंहारको जीवन्त उदाहरण बनेको छ । विशेष गरी श्री ५ राजेन्द्र, श्री ५ जेठी महारानी, कान्छी महारानी, युवराज सुरेन्द्र, जङ्गबहादुर र पुतलीको जीवनकथालाई केन्द्रविन्दु बनाएर विकसित भएको 'गृहप्रवेश' उपन्यास तत्कालीन नेपाली जनताको जीवनस्तरको सफल ऐनाको रूपमा आएको छ ।

'गृहप्रवेश' उपन्यासको कथावस्तु सुखान्त बनाइएको छ । जसरी जगतजङ्ग र जेठी शाहज्यादीको मृत्युपश्चात् 'सेतो बाघ' उपन्यासलाई टुङ्ग्याइएको छ त्यसरी नभई यो उपन्यास जङ्गबहादुर र पुतलीको विवाह र गृहप्रवेशपश्चात् टुङ्गिएको छ । त्यसैले यो उपन्यास सुखान्त बन्न पुगेको छ ।

'गृहप्रवेश' उपन्यासको बुनोट सबल रहेको छ । प्रस्तुतीका दृष्टिले यस उपन्यासको कथावस्तु कथात्मक प्रस्तुतीयुक्त हो किनभने यहाँ उपन्यासकार एउटा कथा वाचकको रूपमा तटस्थ रहेका छन् र तृतीय पुरुष शैलीमा उपन्यासको कथावस्तु अगाडि बढेको छ । यस उपन्यासको नायक जङ्गबहादुर र नायिका सेर्बू अर्थात् पुतली नै हो ।

राजदरबार भित्रका डरलाग्दा षड्यन्त्र, रिस, ईर्ष्या, राजनीतिक चालबाजी, हत्या, लोभ, गिरेको शैक्षिक चेतना सत्तामा पुग्ने दाउ 'गृहप्रवेश' उपन्यासमा स्वभाविक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

'गृहप्रवेश' उपन्यास षड्यन्त्र नै षड्यन्त्रले भरिएको छ । यस उपन्यासमा सत्ताका लागि षड्यन्त्र र हत्या देखाइएको छ । यस उपन्यासमा ईर्ष्या र गलत विचारको पराजित देखाइएको छ । भीमसेन थापाजस्ता सच्चरित्रको सुरूमा हार देखाइएपनि पछि षड्यन्त्रकारी पाँडेहरूको अन्त्य देखाइएको छ ।

यस उपन्यासले गलत विचारले कहिल्यै नजित्ने देखाएको छ । नियम मिचेर गर्न खोज्ने कार्य जति नै बलपूर्वक र छलपूर्वक गर्न खोजे पनि सत्यकै विजय हुने कुरा

देखाएको छ । अन्त्यमा जङ्गबहादुरको सत्ताप्रवेश र श्रीमती लिएर गृहप्रवेशले 'गृहप्रवेश' उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

३.४.४. चरित्र/पात्र

गृहप्रवेश उपन्यास बहुपात्र संरचित उपन्यास हो । यो ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले यसका पात्रहरू इतिहास सापेक्ष छन् । यस उपन्यासमा जङ्गबहादुर, श्री ५ राजेन्द्र, श्री ५ जेठी महारानी, कान्छी महारानी, युवराज सुरेन्द्र, पुतली, भीमसेन थापा, रणजङ्ग पाँडे, फत्तेजङ्ग शाह, माथवरसिंह थापा, रामदास कटुवाल, सेर्बूकी माइजू, वैद्य एकदेव देउभाजु, शिवानन्द भवानी, दिवेन्द्र, टुल्के, कान्छा आले, दोर्जे तामाङ, लिम्पा, रामकृष्ण साहू, चनमती, पुष्कर शाह, रङ्गनाथ गुरू, रणेन्द्र शाह, कनकसिंह पाँडे, कुलराज पाँडे, श्रीमती ब्रेन हगसन, सम्राट चतुर्थ विलियम, विजयराज बडागुरूज्यू, जोगी, गुरूप्रसाद शाह, उमा, गगनसिंह, बजिरसिंह, खड्गविक्रम शाह, कनकसिंह महत, बुद्धिमान कार्की, वीरकिशोर पाँडे, अभिमानसिंह, बमबहादुर, धीरशमशेर, राम आले, रणोद्दीपसिंह, गोप्रसाद शाह, वीरबहादुर शाह, अहिराम कुँवर, रणशूल शाह, भवानी सिंह, सेर्बूका बुबा रामसिंह, वीरध्वज वस्नेत, रणमेहर अधिकारी, जगतशमशेर, बखतजङ्ग, अभिमानसिंह थापा, कुलानन्द जैसी, रघुनाथ भट्टलगायत दासीहरू, कमारीहरू, गाउँलेहरू, सैनिकहरू आदि पात्रहरू रहेका छन् ।

यस उपन्यासमा पुरूष पात्रहरू जङ्गबहादुर, श्री ५ राजेन्द्र, युवराज सुरेन्द्र, भीमसेन थापा, रणजङ्ग पाँडे, फत्तेजङ्ग शाह, माथवरसिंह थापा, रामदास कटुवाल, वैद्य एकदेव देउभाजु, शिवानन्द भवानी, दिवेन्द्र, टुल्के, कान्छा आले, दोर्जे तामाङ, लिम्पा, रामकृष्ण साहू, पुष्कर शाह, रङ्गनाथ गुरू, रणेन्द्र शाह, कनकसिंह पाँडे, कुलराज पाँडे, सम्राट चतुर्थ विलियम, विजयराज बडागुरूज्यू, जोगी, गुरूप्रसाद शाह, गगनसिंह, बजिरसिंह, खड्गविक्रम शाह, कनकसिंह महत, बुद्धिमान कार्की, वीरकिशोर पाँडे, अभिमानसिंह, बमबहादुर, धीरशमशेर, राम आले, रणोद्दीपसिंह, गोप्रसाद शाह, वीरबहादुर शाह, अहिराम कुँवर, रणशूल शाह, भवानी सिंह, सेर्बूका बुबा रामसिंह, वीरध्वज वस्नेत, रणमेहर अधिकारी, जगतशमशेर, बखतजङ्ग, अभिमानसिंह थापा, कुलानन्द जैसी,

रघुनाथ भट्टलगायत सैनिक फौजहरू रहेका छन् भने स्त्री पात्रहरूमा श्री ५ जेठी महारानी, कान्छी महारानी, पुतली, श्रीमती ब्रेन हगसन, उमा, सेर्बूकी माइजू, चनमतीलगायत दासीहरू र कमारीहरू रहेका छन् । यस उपन्यासमा पुरूष पात्रको तुलनामा स्त्री पात्रहरू अति नै कम रहेका छन् । तत्कालीन समयमा राज्यसत्तामा महिलाहरूको उपस्थिति न्यून रहेको हुनाले र यो उपन्यास ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा लेखिएको हुनाले यस उपन्यासमा स्त्री पात्रहरू तुलनात्मक रूपमा कम रहेको बुझ्न सकिन्छ ।

जङ्गबहादुर

जङ्गबहादुर यस उपन्यासको नायक हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उनको कथावस्तु रहेको छ । उपन्यासको मुख्य कथावस्तु जङ्गबहादुरसँग जोडिएकोले नै उनलाई यस उपन्यासको नायक मानिएको हो । सुरुमा साधारण युवकको रूपमा देखाइएको उनलाई अन्त्यमा राष्ट्रको शक्तिशाली व्यक्तिको रूपमा देखाइएको छ । उपन्यासमा जति उपकथाहरू रहेपनि प्रायः सबै उपकथाहरूमा जङ्गबहादुर जोडिएर आएका छन् तसर्थ उनी नै यस उपन्यासको नायक हुन् ।

पुतली

पुतली यस उपन्यासकी नायिका हो । सेर्बू नै दरबार पसेपछि नौली र पुतली नामले बोलाइन्छे । सुरुमा गाउँले अनपढ युवतीको रूपमा चित्रित सेर्बू जङ्गबहादुरसँगको भेट र प्रेममा परेपछि विस्तारै विकासशील नायिकाको रूपमा उभिँदै जान्छे । पहिला नेपाली भाषासमेत नबुझ्ने सेर्बू प्रेमीसँगको बिछोड र पछि भेट हुने आशामा नेपाली भाषा सिक्दै र प्रेमिलाई खोज्दै दरबार पस्छे । विकासशील स्त्री पात्रको रूपमा सेर्बूबाट पुतली बन्न पुगेकी सेर्बू अर्थात् पुतली नै यस उपन्यासकी नायिका हो ।

श्री ५ साम्राज्यलक्ष्मीदेवी

श्री ५ साम्राज्यलक्ष्मीदेवी यस उपन्यासकी प्रमुख महिला पात्र हुन् । उनले नै यस उपन्यासलाई गति दिएकी छिन् । कथाको सुरुदेखि मध्यभागसम्म प्रमुखताका साथ देखापरेकी उनी यस उपन्यासकी महत्वपूर्ण महिला पात्र हुन् ।

श्री ५ राज्यलक्ष्मीदेवी

श्री ५ राज्यलक्ष्मीदेवी पनि यस उपन्यासकी प्रमुख महिला पात्र हुन् । उनी पनि उपन्यासलाई गति दिने प्रमुख पात्र हुन् । सुरुमा नदेखिएकी उनी श्री ५ साम्राज्यलक्ष्मीको मृत्युपछि उनकै अभाव पूर्तिका लागि आएकी जस्ती देखिन्छिन् । उपन्यासमा उनलाई गलत विचारको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रको रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यसै कारण उनले राज्यसत्ता र राष्ट्रबाट नै निकालिनु परेको छ ।

श्री ५ राजेन्द्र

श्री ५ राजेन्द्र पनि यस उपन्यासको महत्वपूर्ण पात्र हुन् । डरछेरूवा र निर्णय लिन नसक्ने व्यक्तिका रूपमा उनलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । आफू राजा भएर पनि राज्यसत्ता सञ्चालन गर्ने जिम्मा रानीहरूलाई दिने असक्षम राजाका रूपमा उनलाई देखाइएको छ ।

रणजङ्ग पाँडे पनि यस उपन्यासको महत्वपूर्ण पात्र हुन् । उनले पनि कथावस्तुलाई गति प्रदान गर्ने काम गरेका छन् ।

गगनसिँह थापा यस उपन्यासका अर्का महत्वपूर्ण पात्र हुन् । कथावस्तुलाई चलायमान गर्ने पात्रका रूपमा उपन्यासमा उनी पनि देखिएका छन् । त्यस्तै फत्तेजङ्ग शाह पनि यस उपन्यासका अर्का महत्वपूर्ण पात्र हुन् । यसैगरी उपन्यासमा विभिन्न पात्रहरू देखिएका छन् ।

३.४.५. देश, काल र वातावरण/ परिवेश

देशले स्थान, कालले समय र वातावरण वा परिवेशले समय, स्थान र कार्यको तत्कालीन बाह्य आन्तरिक यथास्थितिलाई बुझाउँछ । उपन्यासको देश, काल र वातावरण भन्नाले त्यो उपन्यासले लिएको समय, स्थान र त्यो उपन्यास भित्र घटेका आन्तरिक र बाह्य घटनाको परिवेशलाई जनाउँछ । उपन्यासकार डायमनशमशेर राणको उपन्यास 'गृहप्रवेश' ऐतिहासिक उपन्यास भएकोले यसले नेपालको इतिहासमा घटेको विभत्स घटना कोतपर्व र भण्डारखालपर्वपूर्वको राणाकालीन ऐतिहासिक कार्यहरूको विवरण प्रस्तुत गरेको छ । राजदरबारभित्र सत्ता प्रप्तिका लागि संघर्ष र षड्यन्त्रका बीच भीमसेन थापाको पतन र जङ्गबहादुर राणासँगै राणा शासनको उदयको समयलाई यस उपन्यासले समेटेको छ ।

यस उपन्यासमा विभिन्न परिवेशलाई देखाइएको छ । हनुमानढोका दरबार, त्रिशुली नदीको किनार, नुवाकोटको बुडताङ गाउँ, हेटौँडा (कर्रा) आदि ठाउँलाई उपन्यासमा देखाइएको छ । द्वन्द्वको परिवेश, माया प्रेमको परिवेश आदि कुरालाई समेत उपन्यासले समेटेको छ ।

३.४.६. संवाद/कथोपकथन

गृहप्रवेश उपन्यास संवादयोजनाको दृष्टिले अत्यन्त सफल देखा परेको छ । पात्रको स्तरानुरूपका संवाद बोल्न लगाउन उपन्यासकार सफल भएका छन् । तामाङ पात्रबाट तामाङ भाषा र अन्य पात्रबाट अन्य भाषा बोलाएका छन् । पात्रको स्तरानुसार संवाद बोल्न लगाउन उपन्यासकार सफल भएका छन् । तल्लो स्तरको पात्रले बौद्धिक पात्रको जस्तो संवाद बोलेको छैन । पात्रानुकूल हास्य संवादको प्रयोग पनि भएको छ । त्यस्तै दरबारका पात्रको बोली दरबारभित्र बोलिने बोलीचालीको भाषा प्रयोग गरिएको छ भने ग्रामीण र अशिक्षित पात्रले पनि स्थानीय भाषा प्रयोग गरेको छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोग भएका संवादले कतै वर्णनमा संक्षिप्तता ल्याएका छन् भने कतै कथानकको एकोहोरो वर्णनबाट पाठकमा उत्पन्न हुने निरस भाव समाप्त पार्ने काम

गरेका छन् । त्यस्तै स्वभाविकरूपमा लेखकको वैचारिक दर्शन पनि यी संवादले अभिव्यक्त गरेका छन् । संवादमा उखान-टुक्काको प्रयोग गरी संवादलाई स्वभाविक बनाउने काम गरिएको छ । समग्रमा 'गृहप्रवेश' उपन्यासमा आवश्यकता अनुसारका लामा-छोटा, सरल, स्वभाविक संवादको प्रयोग गरिएको छ ।

३.४.७. उद्देश्य

गृहप्रवेश उपन्यासको मुख्य उद्देश्य वा सन्देश भनेको यदि कुनै काममा सफल हुनु छ भने पूर्ण रूपमा लागि पर, आफ्नोको बीचमा बैमनस्यता वा लडाईं भएमा त्यसको फाइदा अर्कोले लुट्छ । तसर्थ आफ्ना मनमा लोभ, लालच, ईर्ष्या तथा घरभगडा आदि भएमा त्यसले आफूलाई समाप्त पार्छ र अरूलाई फाइदा पुऱ्याउँछ । त्यसैले त्यस्ता कार्य र त्यसको असरको चित्रण गर्नु नै यस उपन्यासको मूल उद्देश्य हो ।

सत्ताको लोभले हत्या, आतङ्क र षड्यन्त्रको जन्म दिनका साथै जनताको चरित्रमा समेत ह्रास ल्याउँछ भन्ने देखाउनु यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो ।

उपन्यासकार यस उपन्यासमा आफ्ना उपन्यास लेखनको उद्देश्यमा पूर्ण रूपमा सफल देखा परेका छन् ।

३.४.८. भाषा-शैली

गृहप्रवेश उपन्यास वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । तृतीय पुरूषप्रधान शैलीमा उपन्यासकार तटस्थ रहेर घटनाको वर्णन गरेका छन् । उपन्यासमा उखान-टुक्काको धेरै प्रयोग भएकाले भाषामा मिठास अत्याधिक थपेको छ । संवादमा अनौठो प्रयोगसमेत गर्दै उपन्यासकारले उपन्यासमा पात्रले एउटा कुरा भन्न खोजेको र अर्को पात्रले अर्कै कुरा बुझेको समेत देखाइएको छ । "ए भैरव राँगा काट्... एक चोटमा छिना ! च्वाट्टै पार् !

युवराजधिराजले राँगो काट्ने हुकुम गरेका थिए । नौलीको मनमा युवराजधिराजबाट भारदारहरूलाई न्यायोचित इनसाफ नगरेबापत तिनीहरूमध्येका एकदुई जनालाई कटाएर अरूलाई नसिहत दिन खोजेको भन्ने मिथ्याज्ञान पऱ्यो । साँच्ची

भन्ने हो भने त्यस्तै हुकुम पाउने प्रतीक्षामा थिई नौली सोह्रमा सत्र परेको अनुभव गरी । अब उसको मनो- भुकाव महारानीको हुकुममुताविक भारदारहरूलाई घोक्र्याएर माथि लानेमा मात्र सीमित रहेन, युवराजको आज्ञाबमोजिम काट्नेतिर प्रवृत्त भयो । तरबार उज्याएर साँच्चिकै मार हान्ने मुद्रामा कसिई ।”

उखान-टुक्काको प्रयोगले भाषामा अत्यन्तै रोचकता थपेको छ । “दुई जोईको घर पक्का, तीन गोरुको हल पक्का” (पृ. २८), ‘अड्को पड्को तेलको धूप’ (पृ. २७), ‘धनीको धन जान्छ, कड्गालको जीउ जान्छ’ (पृ. ३२), सबै छोडी पुच्छरमा हात (पृ. ४९), कीराले हीरा बिगार्छ (पृ. ५३) आदि । त्यस्तै अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले उपन्यासको भाषालाई रोचक बनाउन पुगेको छ । जस्तै, ह्वाड्-य्याड्ग (पृ. २०), ह्वाड्ग (पृ. २०) आदि । पात्रानुरूपको भाषाले पनि उपन्यासलाई सफल बनाएको छ । जस्तै, ‘खै, डुब्बे खस ग्यात आँसे ।’ (पृ. १७), त्यस्तै संस्कृतका ‘त्वं शरणम्’, ‘विषस्य विषमा औषधम् प्रभु’ जस्ता सूक्तिहरूको प्रयोग पनि गरिएको छ ।

त्यस्तै अनौठो भाषाको प्रयोग पनि यस उपन्यासको विशेषता रहेको छ । जस्तै, ‘ढिँडो-फाँडो, खोले सिवाय पोषणयुक्त खाद्य पेटमा नपरेको । टाढैबाट करड गन्न सकिने, अस्थिपञ्जर ।’ (पृ. २)

यसरी यस ‘गृहप्रवेश’ उपन्यासमा सरल, सहज भाषा-शैलीको प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोग, उखान-टुक्का, संस्कृतका सूक्तिहरूको प्रयोग आदिले उपन्यासलाई सफल बनाएको छ ।

४.२.१. ‘प्रतिबद्ध’ उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको पहिलो उपन्यास ‘प्रतिबद्ध’ हो । यसको पहिलो प्रकाशन २०३४ सालमा भएको हो । यो उपन्यास तीन सय बत्तीस पृष्ठमा संरचित छ । यसमा सबैभन्दा सानो परिच्छेद छ पृष्ठसम्मको (अध्याय २३) र सबैभन्दा ठूलो तेत्तीस पृष्ठसम्मको (अध्याय १४) सम्मका गरी जम्मा चौबीस अध्याय रहेका छन् । राणा, प्रतिबद्ध, तेस्रो सं. (काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५०) २०१७ सालमा राजा महेन्द्रबाट चालिएको शाही कदमपछिको नेपालको राजनीतिक

वातावरणलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यस उपन्यासमा तत्कालीन शासनव्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । “ ‘प्रतिबद्ध’ ऐतिहासिक उपन्यासशिल्पी डायमनशमशेरज्यूको यथार्थ परिवेशमा आधारित अर्को साहसिक उपन्यास यात्रा हो । यसमा नेपाली जीवन कहीं चर्को स्वरमा बोलेको छ, कहीं कानेखुसीमा, कतै चाकरीको चकचकी पाइन्छ, कतै भ्रष्टाचारको विगबिगी । तर त्यसको मूलमा छ प्रेमको लागि त्याग र सिद्धान्तको लागि समर्पण ।” (धिमिरे, ‘भूमिका’, पूर्ववत्, पृ. भूमिका खण्ड) यस उपन्यासको कथावस्तुको सङ्गठन सुदृढ भएकोले यसको कथानकलाई विन्यस्त कथानकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । प्रस्तुतिका दृष्टिले यस उपन्यासमा उपन्यासकार एउटा कथावाचकका रूपमा तटस्थ रहेकाले कथात्मक प्रस्तुतीयुक्त हो । यो उपन्यास नायिका ठूली (रूपादेवी श्रेष्ठ) मा केन्द्रित छ । ठूली र दिलीप पराजुलीसँग सम्बद्ध सम्पूर्ण कथानक यस उपन्यासको प्रमुख कथावस्तु हो ।

यस उपन्यासमा इतिहास प्रत्यक्ष रूपमा आएको छैन । यसका पात्रहरू तथा घटनाहरू पूर्णतः काल्पनिक छन् तर यसको वातावरण भने ऐतिहासिक रहेको छ ।

यस उपन्यासलाई अन्त्यमा दुःखान्त बनाइएको छ । उपन्यासका नायक दिलीप पराजुली र नायिका ठूलीको प्रेमकथा अन्त्यमा पुगेर विछोडमा टुङ्गिन्छ । जेलमा परेको दिलीप प्रहरी नायकको सहयोगमा जेलबाट साथी भेट्नको लागि केही समयको निमित्त बाहिर निस्केको हुन्छ । उसको सट्टामा दिलीप बनेर जेलमा बसेकी ठूलीलाई दिलीप ठानेर इन्स्पेक्टर कृष्णको नेतृत्वमा आएको प्रहरी दलले गोली हानेर मारेपछि उपन्यास दुःखान्त बन्न पुगेको छ ।

यस उपन्यासमा उपन्यासकारले आफ्ना राजनीतिक सिद्धान्त लाद्न खोजेका छन् । “उपन्यासकारले दिलीप पराजुलीलाई आफ्ना मुखपात्र बनाएर संसदीय व्यवस्थाको पक्षमा वकालत गरेका छन् । उपन्यासकारको संसदीय व्यवस्थाप्रतिको यो वकालत एकतर्फी र अस्वभाविक छ ।” (उप्रेती, पूर्ववत्, पृ. २१४) उपन्यासकारका अन्य उपन्यासहरूभन्दा यो उपन्यास पनि बहुपात्र संरचित छ । यस उपन्यासमा पुरूष पात्रहरू दिलीप पराजुली, महात्मा, हिम्मतसिंह, अध्यक्ष कैलास तथा आई.जी.पी. राउत प्रमुख रूपमा छन् भने स्त्रीपात्रहरूमा

प्रमुख रूपमा ठूली (रूपादेवी श्रेष्ठ), गुलाब वेश्या र शारदा छन् । उपन्यासमा रूपादेवी श्रेष्ठ, दिलीप पराजुली, आई.जी.पी. राउत, शारदा, माधव नेपाली र इन्स्पेक्टर रूद्रलाई सत् पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ भने महात्मा, मन्त्रीद्वय हिम्मतसिंह र भीमदेव, अध्यक्ष कैलाश, इन्स्पेक्टर कृष्ण, गुलाब वेश्या र भट्टाहिरी रामेश्वरमलाई असत् पात्रको रूपमा उभ्याइएको छ ।

२०१७ सालपछिको नेपालको सामाजिक तथा राजनीतिक अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्दै संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो । यस उपन्यासमा तत्कालीन नेपाली राजनीतिले सृजना गरेका विकृतिहरूको चित्रण गरिएको छ ।

नेपाली समाज यस उपन्यासको परिवेश हो । नेपाली समाजको राजनीतिक विषयवस्तुलाई लिएर यस उपन्यासको रचना गरिएको छ । यस उपन्यासले लिएको खास समय करीब एक वर्षको देखिन्छ । अस्वभाविक तरिकाले घटनाहरू घटाएर समयको चाहीं सीमितता देखाउनु यस उपन्यासको कमजोर पक्ष देखिन्छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको संवादयोजना सशक्त देखिन्छ । पात्रअनुकूलको संवाद बोल्न लगाएर उपन्यासकारले उपन्यासको संवाद योजनालाई स्वभाविकता दिएका छन् । आवश्यक स्थानमा उखान-टुक्काको प्रयोग र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले पनि उपन्यासमा संवादलाई सुन्दर बनाएको छ । उपन्यासकारले उपन्यासमा प्रयोग गरेका संवादहरूले वर्णनमा संक्षिप्तता ल्याउने कार्य पनि गरेका छन् ।

यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको भाषा उपन्यासको सबैभन्दा बलियो पक्ष हो । यस उपन्यासमा सुन्दर र मिठो भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यथोचित रूपमा उखान-टुक्काहरू, अनुकरणात्मक शब्दहरू र संस्कृतका सूक्तिहरूको प्रयोगले उपन्यासको भाषिक शैलीलाई परिस्कृत बनाएको छ । उपन्यासमा सबैभन्दा कमजोर पक्ष यस उपन्यासमा प्रयोग गरिएको अश्लीलता हो । यही अश्लीलताले भने उपन्यासलाई अति कमजोर बनाएको छ ।

४.२.२. 'अनीता' उपन्यासको विधातात्त्विक अध्ययन

अनीता (२०४३) उपन्यास उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको तेस्रो उपन्यास हो । दुई सय चार पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासमा सबैभन्दा सानो परिच्छेद चार पृष्ठको (अध्याय चार) र सबैभन्दा ठूलो उनन्तिस पृष्ठसम्मको (अध्याय दश) सम्मका र उपसंहार खण्ड गरी जम्मा सत्र अध्याय रहेका छन् । (राणा, अनीता, साभ्ना प्रकाशनबाट पहिलो, (काठमाडौं: साभ्ना प्रकाशन, २०४७) २००७ सालको क्रान्तिको सेरोफेरोको राजनीतिक विषयवस्तु लिएर यस उपन्यासको रचना गरिएको छ । यसको मूलमा राजनीतिक विषयवस्तु छ भने त्यसको परिपूरकको रूपमा ऐतिहासिक वातावरण आएको छ । यो पूर्णतः ऐतिहासिक उपन्यास नभएर आंशिक रूपमा ऐतिहासिक विषयवस्तुलाई ग्रहण गरेको सामाजिक उपन्यास हो । यसरी हेर्दा 'अनीता' को मूलमा राजनीतिक विषयवस्तु प्रमुख प्रतिपाद्य विषय भएकोले यो उपन्यास पूर्णतः इतिहासबाट अलग नभई रचना भएकोले यसलाई ऐतिहासिक वातावरणमा रचित सामाजिक-राजनीतिक उपन्यासको रूपमा लिइएको छ ।

यस उपन्यासको कथावस्तुको संगठन सुदृढ भएकोले यसको कथानकलाई विन्यस्त कथानकअन्तर्गत राख्न सकिन्छ । उपन्यासकार यस उपन्यासमा कथा वाचकको रूपमा रहेकाले प्रस्तुतिका दृष्टिले यस उपन्यासको कथावस्तु कथात्मक प्रस्तुतियुक्त हो । यो उपन्यास नायिका अनीता मगरमा केन्द्रित छ र सम्पूर्ण कथानक उसकै वरिपरि संगठित भएको छ । अनीता, हरिबहादुर र रमेश माभीसँग सम्बद्ध सम्पूर्ण घटनाक्रम यस उपन्यासको प्रमुख कथावस्तु हो ।

उपन्यासकार राणाको यस उपन्यास यस पूर्वका अन्य उपन्यासहरूको प्रवृत्तिलाई तोडेर सुखान्त बनाइएको छ । रमेश माभी र अनीता मगरका बीचको प्रेमलाई मिलन गराएर टुडिगएको यस उपन्यासको नामाकरण उपन्यासकी नायिका अनीता मगरकै नामबाट गरिएको छ ।

आफ्ना अन्य उपन्यासमाभैँ उपन्यासकारले यस उपन्यासमा पनि संसदीय व्यवस्थाप्रतिको आफ्नो मोहलाई वा सैद्धान्तिक निष्ठालाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

यस उपन्यासमा काल्पनिक अतिरञ्जनाले अत्यन्त धेरै स्थान पाएको छ । आइते मगरका छोरा-छोरी टुल्की र गोपालले बाघभैँ गर्जेर सामान लुट्न खोज्दा अनीता मगर, हरिबहादुर र भरियाले साँच्चिकै बाघ सम्झनु र आक्रमणकारीले उनीहरूको खाना खाँदा बाघले मान्छेको हाड टोकेको सम्झनु तथा सभ्य समाजका मान्छेहरू गुफामा बसेको देखाउनु (पृ. १८२) काल्पनिक अतिरञ्जनाको उदाहरण हो ।

अनीता मगर, रमेश माभी र हरिबहादुर यस उपन्यासमा मुख्य पात्रका रूपमा आएका छन् भने सुवर्णशमशेर, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, मोहनशमशेर, श्री ५ त्रिभुवन, महात्मा गान्धी आदि पात्रहरू गौण रूपमा आएका छन् । यो उपन्यास पनि अन्य उपन्यास जस्तै बहुपात्र संरचित उपन्यास हो । यसमा आएका पात्रहरूलाई आ-आफ्ना भूमिकाबमोजिम स्वाभाविक रूपमा चित्रण गरिएको छ । चरित्र चित्रणका दृष्टिले यो उपन्यास सफल छ ।

२००७ सालको क्रान्ति र नेपालमा संसदीय व्यवस्थाको स्थापना गर्ने कार्यको औचित्य स्पष्ट पार्नु यस उपन्यासको प्रमुख उद्देश्य हो । नेपाली काँग्रेसले थालेको राणाशासनविरुद्धको क्रान्तिमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको अहिंसात्मक बाटोभन्दा सुवर्णशमशेरको हिंसात्मक बाटो उपयुक्त थियो भन्ने देखाउनु पनि यस उपन्यासको अर्को उद्देश्य हो ।

यस उपन्यास को मूल परिवेश नै नेपाली समाज हो । २००६ सालदेखि २०१४ सालसम्मको करीब सात वर्षको समयावधि बोकेको यस उपन्यासका घटना नेपालभित्रका काठमाडौँ र यसको वरिपरिका क्षेत्र तथा वीरगञ्ज, भैरहवा, स्याङ्जाजस्ता स्थान साथै नेपालबाहिर कलकत्ता, दिल्ली, पटना, वैरगनिया, रक्सौल तथा दार्जीलिङजस्ता स्थानहरूमा घटित भएका छन् ।

यस उपन्यासमा छोटो-छोटो संवादहरूको प्रयोग गरिएको छ । उखान-टुक्का तथा सूक्तिहरूको प्रयोगले संवादमा सुन्दरता थपिएको छ । चरित्रअनुकूलको संवाद योजना नपाइनु यस उपन्यासको कमजोर पक्ष हो ।

भाषिक दृष्टिकोणले यो उपन्यास मध्यमस्तरको छ । उखान-टुक्का, सूक्ति र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग सही रूपमा गरिएपनि बेचल्लीका संस्कृत तत्सम र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगले उपन्यासलाई दुर्बोध्य बनाएको छ । यसबाहेक अश्लीलताको प्रयोग (पृ. २८, ७८, १०८) ले पनि उपन्यासको स्तरलाई खस्काएको छ । यस उपन्यासको संरचना पनि वर्णनात्मक शैलीमा गरिएको छ र लेखक तटस्थ रहेर तृतीय पुरुषप्रधान शैलीमा उपन्यासका घटनाहरूको वर्णन गरेका छन् ।

औपन्यासिक कथानकको सङ्गठनमा देखा परेका कमी, अतिरञ्जनात्मक प्रस्तुती, भाषिक प्रयोग तथा शैलीगत कमजोरीका कारण उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राका प्रथम चरणका उपन्यासहरूको दाँजोमा यो उपन्यास सफल हुन सकेको छैन ।

४.२.३. 'धनको धब्बा' उपन्यासको कृतिपरक सामान्य अध्ययन

धनको धब्बा (२०५१) उपन्यास उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको औपन्यासिक यात्राको दोस्रो चरणको चौथो उपन्यास हो । दुईसय बीस पृष्ठमा संरचित यस उपन्यासमा सबैभन्दा सानो परिच्छेद तीन पृष्ठको (अध्याय एक र अध्याय सात) र सबैभन्दा ठूलो चौबीस पृष्ठसम्मको (अध्याय बाह्र) सम्मका गरी जम्मा चौबीस अध्याय रहेका छन् । (राणा, धनको धब्बा, (काठमाडौं: तलेजु प्रकाशन, २०५१) यसमा २०१७ सालपछिको नेपालको राजनीतिमा देखा परेका विसङ्गतिहरू, राजनीतिक व्यवस्थाबाट सृजित सामाजिक कुसंस्कार तथा प्रशासनमा देखा परेका विशृङ्खल क्रियाकलापहरूको चित्रण गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा नेपाली जनताको कमजोर आर्थिक अवस्था, समाजमा व्याप्त शोषण र जनताको मनस्थितिमा व्याप्त कुरीति तथा अन्धविश्वासको राम्रो चित्रण भएको छ । यसरी यस उपन्यासको मूल विषयवस्तु भनेको २०१७ सालपछिको नेपालको राजनीति र नेपाली समाज नै रहेको छ ।

यस उपन्यासको कथानकको बुनोट अत्यन्त फितलो रहेको छ । यसमा काल्पनिक अतिरञ्जनाले अत्यन्त धेरै स्थान लिएको छ । मूल कथानक अत्यन्त छोटो भए पनि घनश्याम रावल, गोविन्द राउत तथा अन्य पात्रहरूको जीवनमा घटेका घटनाले पनि यस उपन्यासमा धेरै स्थान पाएका छन् । यसमा नेपाली जनताहरू अन्याय, अत्याचार र भ्रष्टाचारको दलदलमा फसेको देखाएर तत्कालीन नेपाली जनताको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस उपन्यासमा सामाजिक, राजनीतिक र प्रेमविषयक गरी तीन धाराहरू छन् । आर्थिक शोषण, सामाजिक थिचोमिचो र न्यायिक असमानता तथा अन्धविश्वास र कुरीतिको चित्रण सामाजिक धाराअन्तर्गत गरिएको छ । २०१७

सालपछिको राजनीतिक विशृङ्खलताको चित्रण तथा २०४६ सालको जनआन्दोलनको चित्रण राजनीतिक धाराअन्तर्गत गरिएको छ । यस धाराको प्रतिनिधित्व रविन कुञ्ज, ईश्वरी रावल, भुनक राई तथा दोर्जे लामा आदिले गरेका छन् । त्यस्तै प्रेमसम्बन्धी धाराको प्रतिनिधित्व ईश्वरी, दोर्जे लामा, रोहित चेपाङ, सुभद्रा आदिले गरेका छन् ।

यस उपन्यासका नायक-नायिकाहरू ईश्वरी रावल र दोर्जे शेर्पा तथा अञ्जना र दलबहादुरबीच मिलन गराएर उपन्यासलाई संयोगान्त बनाइएको छ । यस उपन्यासमा पनि उपन्यासकारले संसदीय व्यवस्थाप्रतिको आफ्ना निष्ठालाई अभिव्यक्त गरेका छन् ।

देश, समाज, नैतिक मूल्य र मान्यताहरू त्यागेर कमाएको धन भावी सन्ततिहरूका लागि स्वीकार्य हुँदैन । अनैतिक तरिकाले कमाएको धनले पारिवारिक अनिष्ट गर्दछ । तसर्थ त्यस्तो धन सामाजिक धब्बा हो भन्ने कुरा सिद्ध गर्न खोजिएकोले 'धनको धब्बा' उपन्यासको शीर्षक सार्थक देखिन्छ । यस उपन्यासमा ऐतिहासिक व्यक्तिहरूलाई गौण रूपमा लिइएको छ । मूल रूपमा ऐतिहासिक उपन्यास नभए पनि अंशतः ऐतिहासिकताको प्रयोग गरिएकोले यस उपन्यासलाई ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा रचिएको सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास भन्नु औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

लेखकको आत्मप्रशंसा यस उपन्यासमा देखिएको अस्वभाविक पक्ष हो । यो उनको कमजोर पक्ष हो ।

यस उपन्यासमा पात्रविधान बलियो देखिन्छ । यस उपन्यासका मूल पात्रहरूमा ईश्वरी रावल, रोहित चेपाङ, घनश्याम रावल, दलबहादुर, गोविन्द राउत, अन्जना, शुभद्रा, रविन कुञ्ज र दोर्जे लामा पर्दछन् । त्यस्तै गौण पात्रहरूमा प्रहरी महानिरीक्षक तुला राई, भक्तबहादुर म्यानेजर, गोपाल बाबु, बैकुण्ठ लामा, नरहरि लगायतका अन्य रहेका छन् ।

यस उपन्यासको मूल उद्देश्य भनेको २०१७ सालपछिको देशको गिर्दो राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्नु हो । यही उद्देश्यको सापेक्षतामा रहेर संसदीय व्यवस्थाको वकालत गर्नु उपन्यासकारको यस उपन्यास लेखनको अर्को उद्देश्य हो ।

नेपाली समाज र यसमा व्याप्त राजनीतिक तथा सामाजिक अवस्था नै यस उपन्यासको मूल परिवेश हो । २०१७ सालदेखि २०४६ सालसम्मको तीन दशकभन्दा बढीका सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक घटनाक्रमलाई पूर्वपीठिकाको रूपमा लिइएपनि घनश्याम रावलको मृत्युपश्चात् रोहित स्वीट्जरल्याण्ड गएदेखि ईश्वरी रावल नेपाल फर्केपछिको दुई तिन महिनाको समयावधि नै यस उपन्यासले लिएको समय हो । नेपाल र स्वीट्जरल्याण्डको भूमिमा यस उपन्यासका धेरैजसो घटनाहरू घटेका छन् । नेपालभित्र काठमाडौं र मोफसलका केही स्थानहरूमा यस उपन्यासका घटनाहरू घटाइएका छन् ।

उपन्यासकारका अन्य उपन्यासहरूको तुलनामा यस उपन्यासको संवाद योजना कमजोर रहेको छ । यसमा कतै अत्यन्त छोटो र कतै अत्यन्त लामा संवादको प्रयोग गरिएको छ । उखान-टुक्का र अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोग भने धेरै गरिएको छ । पात्रहरूको स्तरानुरूपको संवाद बोलन लगाउने उपन्यास कारको कोशिस भएपनि त्यस्ता संवादहरूमा अस्वभाविकता भेटिन्छ । यस उपन्यासको एउटा दुर्बल पक्ष यसको संवाद योजना पनि हो ।

शैलीगत दृष्टिले पनि यो उपन्यास खासै माथि उठ्न सकेको छैन । उपन्यासमा अश्लीलताको प्रयोग र वर्णनको निरसताले यो उपन्यास माथि उठ्न सकेको छैन । यो उपन्यास पनि उनका अन्य उपन्यासहरूभन्दा तृतीय पुरूष शैलीमा संरचित रहेको छ । यस

उपन्यासमा पनि उपमा, प्रतीक र पूर्वसंकेतहरूको प्रयोग गरिएको छ । अनुकरणात्मक शब्दहरू र उखान-टुक्काहरूको प्रयोगले भाषालाई सुन्दर बनाउन खोजिए पनि धेरै चलनमा नरहेका संस्कृत तत्सम शब्दहरू र आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोगले उपन्यासमा दुर्बोधता थप्न पुगेको छ ।

औपन्यासिक कथानकको सङ्गठनमा देखा परेको कमी, अतिरञ्जनात्मकता र अस्वाभाविक घटनाहरूको प्रस्तुती, भाषिक तथा शिल्पगत कमजोरीका कारण यस उपन्यासले उनका प्रथम चरणका उपन्यासहरूको दाँजोमा सफलता पाउन सकेको छैन । यो उपन्यास पनि उपन्यासकारको उपन्यासकारिताको गुणात्मकभन्दा संख्यात्मक रूपमा बुद्धि गर्ने एउटा माध्यम बन्न पुगेको छ ।

चौथो परिच्छेद

५. साराइश र निष्कर्ष

५.१. सारांश र निष्कर्ष

वि.सं. १९७५ सालमा जन्मेका उपन्यासकार डायमनशमशेर राणा नेपाली साहित्य जगतमा ऐतिहासिक उपन्यासकारका रूपमा मूर्धन्य रहेका छन् । उनले इतिहासलाई आफ्ना कल्पनाको शिल्पद्वारा रङ्ग्याएर उपन्यास सिर्जना गर्ने उपन्यासकारका 'वसन्ती'(२००६), सेतो बाघ(२०३०), प्रतिबद्ध(२०३४), सत्प्रयास (२०३८), अनीता(२०४३), धनको धब्बा(२०५१) र गृह प्रवेश(२०५९) गरी ७ वटा औपन्यासिक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ।

विषयवस्तुका आधारमा उनका उपन्यासहरूलाई दुई वर्गमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ । पहिलो ऐतिहासिक उपन्यास र दोस्रो ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यास । उनका उपन्यासहरूको विधातात्त्विक अध्ययन गरी निष्कर्षमा पुग्नु नै यस शोधकार्यको मूल ध्येय हो ।

उपन्यासकारको प्रथम चरणको प्रथम प्रकाशित उपन्यास 'वसन्ती' ले गगनसिंहको उदयदेखि कोतपर्वको पूर्वसन्ध्यासम्मको इतिहासलाई समेटेको छ । भाषिक रूपमा अत्यन्त बलियो रहेको यो उपन्यास एक उत्कृष्ट उपन्यासको रूपमा देखिएको छ । यस उपन्यास ले उपन्यासकार राणालाई एक कुशल र सफल उपन्यासकारका रूपमा स्थापित गराएको छ ।

उपन्यासकार राणाको दोस्रो उपन्यास 'सेतो बाघ' उनका उपन्यासहरूमध्ये सबैभन्दा सफल उपन्यास हो । यो उपन्यास धेरै भाषामा अनुदित भई प्रकाशन समेत भएको छ । यो उपन्यास औपन्यासिक शैलीका दृष्टिले अत्यन्त माफिएको र भाषिक शैलीका दृष्टिले अत्यन्त सुन्दर रहेको छ । यसमा जङ्गबहादुरको उदयदेखि जङ्ग खलकको पतन र शमशेर खलकको उदयसम्मका घटनालाई विषयवस्तु बनाएको छ । यो

उपन्यास नेपाली ऐतिहासिक उपन्यासहरूमध्येकै सर्वोत्कृष्ट उपन्यासका रूपमा देखा परेको छ ।

‘सत्प्रयास’ उपन्यास ‘प्रतिबद्ध’ ले छुटाएको ऐतिहासिक उपन्यास लेखनको क्रमलाई जोड्दै प्रकाशित भएको ऐतिहासिक उपन्यास हो । यो उपन्यास पनि उनका पहिलो दुई उपन्यासभन्दा कमजोर उपन्यासको रूपमा देखिएको छ । यसको कमजोर औपन्यासिक तथा भाषिक शिल्प नै यसको असफलताको प्रमुख कारण हो ।

उपन्यासकार राणाको जीवनको अन्तिम उपन्यास ‘गृहप्रवेश’ पनि ऐतिहासिक उपन्यास हो । यस उपन्यासले उनका सफल उपन्यासहरूमा एउटा उपन्यास थप्दै नेपाली साहित्यमा अर्को सफल ऐतिहासिक उपन्यास थपेका छन् । यस उपन्यासमा भीमसेन थापाको पतनको समयदेखि जङ्गबहादुरको उदयको समयसम्मको इतिहासलाई समेटेको छ । भाषिकरूपमा सफल रहेको यो उपन्यास उनको जीवनको अन्तिम उपन्यास हो ।

उपन्यासकार राणाको अर्को उपन्यास ‘प्रतिबद्ध’ अघिल्ला उपन्यासहरूका तुलनामा धेरै कमजोर उपन्यासको रूपमा आएको छ । यो उपन्यास कमजोर हुनुमा उपन्यासको भाषा-शैलीको कमजोरी, संवादमा फितलोपना, अश्लीलता आदि कारण रहेका छन् । उपन्यासकारमा औपन्यासिक शैलीमा ह्रास आएपनि भाषिक शैलीमा भने यो उपन्यास उत्कृष्ट नै रहेको छ । यसमा २०१७ सालपछिको नेपालको राजनीतिक क्षेत्रमा देखा परेका विसङ्गति र विकृतिहरूको चित्रण गरिएको छ ।

यसका साथै उनका ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका सामाजिक-राजनीतिक उपन्यासहरू ‘अनीता’ र ‘धनको धब्बा’ प्रकाशित भएका छन् । ‘अनीता’ ले २००७ सालको क्रान्तिको सेरोफेरो र ‘धनको धब्बा’ ले २०१७ सालदेखि २०४६ सालसम्मको नेपाली समाजको चित्र प्रस्तुत गरेका छन् । यी दुवै उपन्यासहरूमा प्रयोग भएको कमजोर औपन्यासिक तथा भाषिक शैलीले यी दुवै उपन्यासलाई असफल बनाएको छ ।

उपन्यासकार डायमनशमशेर राणालाई सफल बनाउने प्रमुख श्रेय उनका ऐतिहासिक उपन्यासहरूलाई नै छ । उनको पहिलो उपन्यास ‘वसन्ती’ भन्दा दोस्रो

उपन्यास 'सेतो बाघ' मा उनको उपन्यासकारिताले प्रशस्त विकास पाएको छ । यसपछि उनका उपन्यासहरूमा क्रमशः त्रास आउँदै गएको छ र पछिल्लो उपन्यास 'गृहप्रवेश' मा भने पुनः उनको उपन्यासकारिता सफल भएको छ ।

नेपालको राणाकालदेखिको इतिहासका प्रमुख घटनाहरूमध्ये कोतपर्व (वसन्ती), रणोद्दीप र जङ्ग खलकको हत्या वा बयालीस साल पर्व (सेतो बाघ), शमशेरहरूको उदय र देवशमशेरको सत्ताच्युत प्रकरण (सत्प्रयास), राणाशासनविरुद्धको क्रान्ति (अनीता), २०१७ सालपछिको राजनीतिक परिवर्तनपछिको समय (प्रतिबद्ध र धनको धब्बा) तथा २०४६ सालको जनआन्दोलन (धनको धब्बा), भीमसेन थापाको अन्त्यको समयदेखि जङ्गबहादुरको उदयसम्मको समय (गृहप्रवेश) को चित्रण उनका उपन्यासहरूमा पाइन्छ ।

उनका उपन्यासहरूमा आएको संसदीय व्यवस्थाप्रतिको प्रत्यक्ष लेखकीय आग्रहले उनका उपन्यासहरूको औपन्यासिक स्वरूपलाई माथि उठाउनुको सट्टा भन खस्काएको छ ।

नेपाली उपन्यास विधाको ऐतिहासिक उपन्यासका क्षेत्रका नायक हुन् । उनको प्रतिस्पर्धामा गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक दुवै हिसाबले आजसम्म अरू कुनै ऐतिहासिक उपन्यासकार देखा परेका छैनन् । समग्रमा भन्दा नेपाली साहित्यको क्षेत्रका एक उज्ज्वल नक्षत्र हुन् । उनलाई ऐतिहासिक नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा उनका उपन्यासहरूले अजर अमर बनाइरहने छन् ।

५.३. सम्भावित शोध-शीर्षकहरू

५.२.१. उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका उपन्यासहरूमा ऐतिहासिकताको प्रयोग ।

५.२.२. उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको 'वसन्ती' उपन्यासमा ऐतिहासिकताको प्रयोग ।

५.२.३. उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको 'सेतो बाघ' उपन्यासमा ऐतिहासिकताको प्रयोग ।

५.२.४. उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाको 'गृहप्रवेश' उपन्यासको कृतिपरक अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

पुस्तक सूची

- उपाध्याय, डा. केशवप्रसाद, साहित्य-प्रकाश, पाँचौँ सं., काठमाडौँ: साभा प्रकाशन, २०४९ ।
- जोशी, रत्नध्वज, आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक, काठमाडौँ: साभा प्रकाशन, २०२१ ।
- दीक्षित, कमल, भन्ने कुरा, ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, २०३१ ।
- नेपाल, घनश्याम, नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास, सिलगुडी: नेपाली साहित्य प्रकाशन, २०४८ ।
- पराजुली, लक्ष्मीप्रसाद, दृष्टिपात, सिलगढी: सुमेरू प्रेस, २०४६ ।
- पाण्डे, नरदेव, कविवर मोतीराम भट्टको जीवनी, तेस्रो सं., काठमाडौँ: साभा प्रकाशन, २०५० ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिँह, नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार, तेस्रो सं., ललितपुर: साभा प्रकाशन, २०५२ ।
- प्रधान, प्रतापचन्द्र, नेपाली उपन्यास: परम्परा र पृष्ठभूमि, दार्जीलिङ: दीपा प्रकाशन, २०४० ।
- बन्धु, चूडामणि, सिर्जनात्मक लेखन, काठमाडौँ: ने.रा.प्र.प्र., २०४८ ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद, पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त, काठमाडौँ: ने.रा.प्र.प्र., २०३१ ।
- भट्टराई, घटराज, प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य, काठमाडौँ: नेशनल रिसर्च एसोसियट्स, २०४० ।
- मिश्र, टुकराज पद्मराज, रजबन्धकी, काठमाडौँ: स्वयम्, १९९६ ।
- मिश्र, टुकराज पद्मराज, रामकृष्ण कुँवर राणा, काठमाडौँ: नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, १९९९ ।

- यादव, पिताम्बरलाल, नेपालको राजनैतिक इतिहास, सातौं सं., बिहार: विजयकुमार,
२०४७ ।
- राई, इन्द्रबहादुर, नेपाली उपन्यासका आधारहरू, द्वितीय सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
२०५० ।
- राई, इन्द्रबहादुर, आज रमिता छ, तेस्रो सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०५१ ।
- राणा, डायमनशमशेर, सत्प्रयास, तेस्रो सं. काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०४७ ।
- राणा, डायमनशमशेर, अनीता, साभा प्रकाशनबाट पहिलो, काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
२०४७ ।
- राणा, डायमनशमशेर, वसन्ती, नवौं सं. काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५० ।
- राणा, डायमनशमशेर, सेतो बाघ, सातौं सं. काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५० ।
- राणा, डायमनशमशेर, प्रतिबद्ध, तेस्रो सं. काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार, २०५० ।
- राणा, डायमनशमशेर, धनको धब्बा, काठमाडौं: तलेजु प्रकाशन, २०५१ ।
- राणा, डायमनशमशेर, गृहप्रवेश, रत्न पुस्तक भण्डारबाट पहिलो, चौथो सं., काठमाडौं:
रत्न पुस्तक भण्डार, २०६९ ।
- शर्मा, तारानाथ, भानुभक्तदेखि तेस्रो आयामसम्म, छैठौं सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
२०५० ।
- शर्मा, तारानाथ, नेपाली साहित्यको इतिहास, तेस्रो सं., काठमाडौं: नवीन प्रकाशन,
२०५१ ।
- शर्मा, बालचन्द्र, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, तेस्रो सं., वाराणसी: कृष्णकुमारी देवी,
२०३३ ।
- शर्मा, बालचन्द्र, नेपाली साहित्यको इतिहास, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०३९ ।
- शर्मा भट्टराई, शरदचन्द्र, नेपाली वाङ्मय: केही खाजी, केही व्याख्या, काठमाडौं:
ने.रा.प्र.प्र., २०४४ ।
- शर्मा भट्टराई, शरदचन्द्र, माध्यमिक नेपाली गद्याख्यान, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०५० ।
- शर्मा, मोहनराज, शैली विज्ञान, काठमाडौं: ने.रा.प्र.प्र., २०४८ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, पाँचौं सं., ललितपुर: साभा
 प्रकाशन, २०६८ ।

शर्मा, हरिशरण, डायमनशमशेर राणाको 'वसन्ती'-या बेइमानी ?, भक्तपुर: जनप्रिय
 पुस्तकालय, २०३७ ।

शास्त्री, शेखरचन्द्र, भृकुटी, (अनुवाद), वाराणसी: स्वयम्, २०१४ ।

श्रेष्ठ, श्रीकृष्ण, जङ्गबहादुर, तेस्रो सं., काठमाडौं: कामना प्रकाशन समूह, २०५२ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ, तेस्रो सं., काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
 २०४३ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, तेस्रो सं.,
 काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४६ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, स्रष्टा सृष्टि: द्रष्टा दृष्टि, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४३ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली उपन्यास: परम्परा र प्रवृत्ति, वाराणसी: भूमिका प्रकाशन, २०५३
 ।

ग) अङ्ग्रेजी

सुवेदी, अभि, नेपाली लिटरेचर् ब्याक्ग्राउण्ड एण्ड हिस्ट्री, काठमाडौं: साभा प्रकाशन,
 २०३५ ।

अप्रकाशित शोधग्रन्थ

अधिकारी, रञ्जन, लीलबहादुर क्षेत्रीका औपन्यासिक कृतिहरूको विश्लेषण, अप्रकाशित
 स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०५१ ।

रेग्मी, भोलानाथ, उपन्यासकार डायमनशमशेर राणाका ऐतिहासिक उपन्यास,
 अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग,
 २०५४ ।

शर्मा, कुसुम, उपन्यासकार डायमनशमशेरको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतिको विश्लेषण,
 अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग,
 २०४२ ।

पत्र-पिका सूची

- अधिकारी, शिव, 'डायमनशमशेर राणा- लिपिबद्ध क्रान्तिको इतिहास', **सुरुचि**, (२४ माघ, २०५०) ।
- आचार्य, सन्तोष, 'नेपालको नाम विश्व साहित्यमा छैन', **साप्ताहिक**, (१८ जेष्ठ, २०५३) ।
- उप्रेती, गङ्गाप्रसाद, 'प्रसङ्ग 'प्रतिबद्ध' को चर्चा 'वसन्ती' र 'सेतो बाघ' समेतको', **रूपरेखा**, (१९।८, २०३५) ।
- घिमिरे, कृष्णचन्द्र, 'उपन्यासकार डायमनशमशेरसँग लिइएको अन्तर्वार्ता' **अरूणोदय**, (१८।२, २०३८) ।
- घिमिरे, विष्णु, 'धनको धब्बामा डायमनशमशेर', **देशान्तर साप्ताहिक**, (३ मङ्सिर, २०५२) ।
- नेपाली, चित्तरञ्जन, 'ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा सेतो बाघ', **रूपरेखा**, (१५।४, २०३१ भदौ) ।
- पन्त, नयराज, सहायक दिनेशराज, 'सेतो बाघको ऐतिहासिक परीक्षा', **रूपरेखा** (१५।१, २०३१ जेठ) ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद, 'डायमन शमशेरका उपन्यास', **जुही**, (५।२।१, २०३९) ।
- प्रधान, भिक्टर, 'कल्पना र सत्यको सामन्जस्यः ऐतिहासिक उपन्यास', **वाङ्मय**, (१।१, २०३७) ।
- प्रधान, शरद, 'डायमन शमशेरः अ डोयाँ अफ नेपाली लिटरेचर्', **द सण्डे पोष्ट**, (२३ वैशाख, २०५३) ।
- भट्ट, आनन्ददेव, 'नेपाली उपन्यास, नाटक र निबन्ध', **रूपरेखा**, (५/११, वि.सं.२०२१) ।
- भण्डारी, कृष्ण, 'निरङ्कुश कालखण्डको टेलिशृङ्खला' **क्रान्तिपुर दैनिक**, (१७ मङ्सिर, २०५१) ।
- शर्मा, तारानाथ, 'नेपालीमा दुइटा ऐतिहासिक उपन्यास', **मधुपर्क**, (६/८, वि.सं.२०३० पौष) ।
- शर्मा, तारानाथ, 'इतिहासलाई साहित्यिकताले सिँगार्ने दुई नेपाली उपन्यास', **गरिमा**, (४।७, २०४३ असार) ।